

Nr 1 Sverige och kalla kriget

Kalla krigets svenska offer

Foto: Krigsarkivet
Kallt krig och vintersol i mitten på 60-talet.

På Orienteatern i Stockholm går en kritikerrosad föreställning om ett av kalla krigets svenska trauman - den DC 3:a som sköts ned den 13 juni 1952. Föreställningen heter bara DC3. Den är ordlös. Publiken förstår ändå därför att historien är levande. Inte minst därför att den åter har blivit aktuell. Marinen förbereder nu ett nytt försök att bärga planet. De anhöriga, som är i livet, har väntat i 52 år på sanningen om vad som hände.

Föreställningen handlar mindre om kalla kriget och mer om dess offer. Åtta män försvann. Kvar blev deras kvinnor. Deras män gick till jobbet och kom inte tillbaka. Kvinnornas förtvivlan möttes av tystnad eftersom männens uppdrag var hemligt.

I flygvapnets minneshall har det lämnats en lucka för de försvunna. Före det tomma utrymmet finns rader av namn och efter kommer ännu fler. De är flygvapnets offer i det kalla kriget och de kan räknas i flera hundra. Detta var det svenska kalla krigets verklighet. För kalla kriget var verkligt. Det är inte än rubrik som i efterhand satts över en epok i historien.

Det finns nog en risk i att betrakta kalla kriget som en kamp mellan två supermakter och när den ena är borta så faller dramat i glömska. Men kalla kriget berörde i hög

grad också Sverige och satte djupa spår i samhället och tänkandet.

Den sanna bilden om kalla kriget och Sverige kanske vi aldrig får, men vi kommer hela tiden att få en allt tydligare bild. Det säger FOI-forskaren Robert Dalsjö, som är en av dem som nu studerar delar av denna viktiga tid i vår moderna historia. Hans bidrag är att vi bättre ska förstå samarbetet med väst. Det var ju den hjälpen som vi hoppades på. Men den blev med tiden allt sämre förberedd.

På Forsvarshögskolan pågår projektet försvaret och det kalla kriget. Mycket har skrivits om Sveriges och det kalla kriget, men inte mycket om försvarets roll. Forskningsprojektet arbetar inte bara med tiden som en motståndare. Vittnenas led glesnar. En kamp förs också mot en sinande kassa.

Detta nummer av Framsyn ger givetvis inte en heltäckande bild, men det visar på bredden. Det hemliga samarbetet med väst som till slut var känt av en allt mindre skara. Första attackeskaderns förberedelser i decennier inför mötet med invasionsflottan. Och hur det skulle ha kunnat gå till. Svenska flottans förvandling från beredskapens vakt till en krympande flotta med färre uppgifter som bara hade öppet under kontorstid. Och sedan väcktes den upp med ubåtsjakterna. Beredskapslagringen som med tiden blev föråldrad och som användes för att stödja svaga inhemska näringar. Den svenska nedrustningspolitiken som följde två spår samtidigt som inte alltid var parallella. Det innebar att det vara andra som skulle nedrusta. Jan Prawitz tillhörde i många år denna politiks inre krets och berättar här för första gången om att Sverige så sent som 1965 prioriterade den egna handlingsfriheten framför ett förbud mot spridning av kärnvapentechnologi.

Sverige lade ned stora ansträngningar på att möta kustinvasionen. Till paradoxen hör att det stora slaget om Östersjön knappast kunde ha blivit av. Så länge flyget och flottan var kvar var kustinvasionen i det närmaste omöjlig att genomföra. Diskussionen om kärnvapen gick på likande sätt. Kärnvapnen skulle inte användas, men spelade en stor roll i och med att de fanns. Robert Dalsjö säger att samma amerikanska bombplan som regeringen fördömde under Vietnamkriget skulle hålla Sverige utanför kriget eller rädda oss om vi blev angripna. Bengt Gustafsson, som var överbefälhavare i kalla krigets slutskede, säger att hjälpen nog handlade om kärnvapen.

Sverige hamnade i otakt under kalla kriget. När det tog fart igen i slutet på 1970-talet var vi efter. Krister Pallin på FOI, som studerat försvarsbesluten, manar till ödmjukhet. Trots att det fanns en klar

motståndare gjordes det många misstag. Nu är det mycket svårare. Denna problematik tar vi upp i nästa nummer.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn

Innehåll

Nr 1 Sverige och kalla kriget Kalla krigets svenska offer	2
Livlös livlina till väst.....	5
Kalla krigets historia riskerar falla i glömska.....	9
Forskning pågår på bred front.....	11
Beredskapslagrens baneman	13
Flotta i motvind	16
Jagarflotiljen anfaller!	19
Attack - Piloternas vardag både fars och katastrof.....	20
”Mardrömsscenario var att piloterna blev mördade”	23
Hotet om kärnvapenkrig maktspel eller verklighet?	27
Det svenska spelet om nedrustningen	30
Försvarsbesluten har gått i ständig otakt	34
Ett barn av kalla kriget.....	37

Livlös livlina till väst

Efter andra världskriget fanns en tydlig uppfattning i Sverige om att vi behövde hjälp vid ett eventuellt anfall. Denna livlina var hjälpen från väst, som med tiden blev mer och mer försvagad. Det menar Robert Dalsjö som studerar det hemliga samarbetet med väst. Han konstaterar att samma amerikanska bombplan som fördömdes var de som skulle rädda oss med kärnvapen om kriget kom. Men i Sverige framställdes kriget som en kamp mellan det svenska försvaret och Leningrads militärområde.

Av Jan-Ivar Askelin

Sakta växer det fram en bättre bild av Sverige under det kalla kriget. En hel del forskare arbetar nu med att ge oss en bättre förståelse. En av dessa är Robert Dalsjö, säkerhetspolitisk analytiker vid FOI.

- I höst har det gått 15 år sedan muren föll. Jag tänkte häromdagen att det är lika lång tid som mellan andra världskrigets slut och sommarolympiaden i Rom 1960. När jag växte upp var andra världskriget levande för min föräldrageneration. Deras erfarenheter satte stora

spår i deras syn på saker och ting. På samma sätt kan vi fråga oss hur mycket av vårt tänkande som påverkas av vår erfarenhet av kalla kriget.

Samarbetet med väst

Robert Dalsjö har gett sig på ett hett ämne för sin doktorsavhandling - det hemliga samarbetet med väst.

- Det är en väsentlig del i vår historia och det behöver klargöras ytterligare. Området är omfattande och det har tagit tid att koka ner det till något som kan hanteras och som förhoppningsvis blir klart om ett par år.

- Jag vill följa hur samarbetet utvecklades över tiden. I mitten på 1950-talet var de tyngsta statsråden, oppositionsledarna och militärledningen informerade om planeringen. På 1980-talet var det bara några få som kände till detta. När Olof Palme sköts var han kanske den ende i regeringen som bar på hemligheten. Möjligen delade han den med någon minister.

Marinchefen Per Rudberg skulle sköta förbindelserna med västmakterna om Sverige kom i krig. När han gick i pension fick han ingen efterträdare i den sysslan. Runt 1983-1984 förstördes pärmarna på försvarsstaben med en del av planeringen. När Lennart Ljung 1986 lämnade över ÖB-posten till Bengt Gustafsson blev denne inte informerad.

- Det är tydligt att västsamarbetet ändrades under kalla krigets gång. Jag vill klargöra hur samarbetet ändrades och försöka identifiera eventuella brytpunkter och söka skälen till varför dessa brytpunkter inträffade, säger Robert Dalsjö.

Man kan ju tänka sig att USA tröttnade på den svenska kritiken av Vietnamkriget, men några belägg för att detta skulle ha påverkat samarbetet har inte Robert Dalsjö funnit.

- Jag har intervjuat människor som var beslutsfattare under epokerna från Richard Nixon till Ronald Reagan och den bild jag fått pekar snarare på motsatsen. Det fanns ett missnöje med den svenska politiken, men man hänvisade till kartans realiteter.

Många hinder under resan

Robert Dalsjö har stött på många hinder under resan. Uppgiftens omfattning är inte den enda.

- Ytterst lite av det här har satts på papper och av det som skrivits ned är mycket förstört. De handlingar som finns kvar är ofta fortfarande kvalificerat hemliga. Man kan gå omvägen och hitta en del i utländska arkiv. Jag fick ge upp ambitionen att teckna en detaljerad bild och istället leta efter brytpunkterna.

Andra hinder som Robert Dalsjö stött på är de naturliga. Många av dem som var med finns inte längre i livet, eller är så gamla att de inte minns. Men det finns också det som Robert Dalsjö kallar för medvetna hinder.

- De finns de som tycker att man inte ska "sladdra" om det här. Och så har vi de som fortfarande lever kvar i 1970-talets officiella säkerhetspolitiska bild. De som formade den politiken är ju inte så pigga på att den blir granskad. En del har svårt att acceptera att samma B 52:or som Olof Palme fördömde var de som vår säkerhet vilade på.

Tänkbara förklaringar

Robert Dalsjö har kommit fram till två tänkbara förklaringar till att västsamarbetet klingade av.

- Minskat hot från och med mitten av 1960-talet.
- En mer dogmatisk offentlig linje om neutralitetspolitiken gjorde att det politiska priset för ett avslöjande av samarbetet ökade.

- Hotargumentet har jag nu avskrivit. Rolf Ekéus skriver i sin enmansutredning 2002 att militärledningen efter försvars-beslutet 1972 ansåg att försvaret skulle bli så svagt att det ökade behovet av hjälp från väst. Men militärerna vågade inte agera. Därmed återstår nu att pröva om en allt mer dogmatisk tolkning av neutralitetspolitiken ligger bakom omsvängningen.

- Början av 1980-talet var den farligaste tiden sedan Kubakrisen 1962. Kreml fruktade 1983-1984 att USA skulle anfalla. Sovjet hade invaderat Afghanistan och marinen jagade ubåtar. Sverige hade under den tiden en tillgång till en säkerhetspolitisk livlina västerut som vi knappt visste om. Liknelsen med en blockerad och bortglömd nödutgång ligger nära till hands.

Kalla kriget varade i nästan 45 år. Den svenska politiken hann svänga flera gånger under denna tid. Det senare så förhatliga ordet militärallians hade en annan klang 1948, när Sverige försökte få med Norge och Danmark i det skandinaviska försvarsförbundet. Av olika skäl blev det inte av. En stark orsak var att man inte skulle få tillgång till amerikansk materiel eftersom förbundet stod utanför det som senare skulle bli Nato. Och när Nato bildades 1949 så hoppade Danmark och Norge över dit. I samma veva skrev Finland på vänskaps- och biståndspakten med Sovjet. Det kalla krigets vindar blåste allt snålare över Europa och Sverige stod ensamt.

- Nu behövdes en reservutgång och den var hjälpen från väst. Den skulle vara lättare att få om den var förberedd, och det var om detta som motsättningarna stod. Regeringen ville inte göra något som skulle skada neutralitetslinjen och samtidigt visste man att neutraliteten inte garanterade att vi inte skulle bli indragna i ett krig. Under Koreakriget var Tage Erlander pessimistisk. Han trodde att det kunde gå hur som helst med freden. Bakom de nordkoreanska trupperna fanns Josef Stalin och vad sade att Stalin inte skulle börja rulla i gång även i Europa?

Norskt vädersamarbete

Den nordiska försvarsalliansen hade visserligen havererat, men det var ändå det spåret som till en början följdes.

- Man kunde ju ändå gemensamt förbereda sig om det skulle bli krig. Under täckmanteln flygsäkerhet inleddes ett samarbete mellan Sveriges, Norges och Danmarks flygvapen. Man sa att det kunde vara bra att öva sig att landa på andra sidan gränsen i händelse av dåligt väder. Men det fanns förstås en annan tanke också - att i krig kunna landa på andras baser. Vi hade ett vädersamarbete med Norge. Det kan låta lite löjligt, men vädersystemen kommer från väster och väderprognoser är vitala för flyget. Och så byggde vi upp samband med Danmark och Norge som i sin tur var inkopplade på Natonätet.

- Ett diskret samarbete inleddes med USA som var njuggt till en början innan man insåg att Sverige hade ett värde för USA. Svenska landningsbanor förlängdes och fick större bärighet. Förmodligen för att kunna ta emot bombplan som kommit i beråd på hemvägen. Britter och amerikaner väntade sig att det skulle vara som under senare delen av andra världskriget - att de ostört skulle få flyga igenom och att plan i nød skulle få landa i Sverige.

- Under denna tid talade man om massiv vedergällning. Från och med andra halvan av 1950-talet, när B 52:orna kom, kunde man flyga direkt från USA till mål i Sovjet. Då var det en fördel att också kunna anfalla den breda vägen över Sverige i stället för att bara komma i korridoren över Kolahalvön.

Jättelik flygoperation

Men det var inte bara amerikanska bombplan som skulle komma. Vi skulle få halva norska flygvapnet över oss också.

- Bombanfallet skulle inte bara vara bombplanen. Det var en jättelik flygoperation och i den spelade det norska flygvapnet en viktig roll. Norrmännen skulle inte bara anfälla mål i Sovjet utan man skulle också skicka upp så många plan man hade för att mätta det ryska luftförsvaret med radar-blippar. Och frågan är vad vi skulle ha gjort då?

Mycket av det här kom fram under 1990-talet, vilket ledde till att neutralitetskommissionen tillsattes. 1994 kom rapporten.

- Den gjorde ett bra jobb, men kommissionen fick bara studera tiden fram till 1969. Det påstods att avspänningen inleddes då, vilket jag finner vara en krystad förklaring. Det ligger nog mer i att Olof Palme tog över vid den tidpunkten, och det finns starka krafter i det socialdemokratiska partiet som vill värna hans minne. Trycket på regeringen att gå vidare ledde fram till Rolf Ekéus enmansutredning. Den är i många stycken bra, men tvivelaktig i andra. Och sista ordet är nog inte sagt.

Hjalmarsson petades

Dåvarande högerledaren Jarl Hjalmarsson menade att om vi skulle ha hjälp så borde den förberedas. Det ledde 1959 till en av kalla krigets affärer. Hjalmarsson ansågs av regeringen vara opålitlig och petades ur den delegation som skulle åka till FN i New York.

- Problemet var bara att det man kritiserade Hjalmarsson för att säga, det gjorde regeringen i tysthet, säger Robert Dalsjö och svarar på frågan vari västhjälpen skulle bestå.

- På 1950- och 1960-talet, och förmodligen också senare, tänkte man sig brittiskt och amerikanskt bombflyg mot sovjetiska baser, mot en invasionsstyrka och - mot sovjetiska brohuvuden i Sverige. Och nu talar vi inte om konventionella vapen utan om kärnvapen.

Robert Dalsjö pekar på kartan och räknar upp Tallinn, Riga, Ventspils, Liepaja, Åbo, de finländska hamnarna i Bottenviken.

- Vad svenska regeringen hoppades på var att USA skulle göra kärnvapeninsatser mot våra grannar på andra sidan Östersjön som var ockuperade av Sovjet. Det var tankar som fanns i militärledningen, men det finns anledning att tro att det var förankrat i den politiska ledningen.

Som stöd för detta påstående hänvisar Robert Dalsjö till ett nästan bortglömt uttalande av Karl Frithiofsson som då var statssekreterare vid försvarsdepartementet. I mitten av 1960-talet, när Sverige skulle skrota planerna på egna kärnvapen, fanns enligt Robert Dalsjö ett behov hos regeringen att förklara varför vi inte längre behövde egna kärnvapen.

- Frithiofsson nämner detta inte bara i allmänna ordalag, utan han ger en detaljerad redogörelse för hur de amerikanska kärnvapnen skulle användas om Sverige blev anfallet.

Samarbetet med väst gällde naturligtvis också underrättelser, men det handlade i början mycket om förnödenheter och materiel. Robert Dalsjö beskriver tiden så här:

- Det var ont om saker. Det rådde knapphet. Det var kristidsperspektivet som dominerade och vad gällde försvarsmateriel fanns det långa listor på vad vi behövde från väst om det skulle bli krig. Det var till och med så att när försvaret byggdes så ingick det att vitala system skulle komma från väst, så att vi snabbt kunde fylla på om det knep.

Robert Dalsjö räknar upp den tunga haubitsen från Frankrike, jaktplanet Hawker Hunter och stridsvagnen Centurion från Storbritannien, luftvärnsroboten Hawk från USA.

- Det var först i mitten av 1960-talet som det svängde. Nu skulle vi vara annorlunda. Vi skulle ha svensk profil och den var inte som stormaktens. Jag har ingen bra förklaring till denna omsvängning. Det ligger förmodligen en hel del industripolitik i detta. Det kanske också blev en konsekvens av att neutraliteten förbenades, och industrin var inte sen att hoppa på. Men fortfarande var vi starkt beroende av väst för kritiska system. Viggen hade bara amerikanska och brittiska jaktrobotar och vid ett krig skulle dessa snart ta slut.

Begränsade förberedelser

Den som varit med om en repövning vet vilken planering som ligger bakom. Hur skulle det då inte vara att jackas in i Nato över en natt?

- Det var ju detta som Hjalmarsson menade 1959. Utan förberedelser skulle det bli som när fransmän och briter skulle hjälpa Norge 1940, ett enda kaos. Problem hade det nog blivit i vilket fall, men vi hade fått betala extra för att vi inte hade förberett hjälpen, säger Robert Dalsjö.

- Nu säger de som försvarar den gamla politiken att så länge vi inte band oss, kunde vi göra vad som helst. Men det var inte vad man sade då. Jag kan se två problem med att kunna ta emot hjälpen: förberedelserna och medvetenheten.

Robert Dalsjö tycker sig se ett mönster där det ändå gjordes, om än begränsade, förberedelser under de första 20 åren av kalla kriget. Då, menar han, fanns det också en mer allmän medvetenhet om att vi skulle ta emot hjälp från väst.

- Under 1980-talet, däremot, fick vi officerare på nyckelbefattningar som var stöpta i neutralitetstänkandet. Då hade vi nog fått en del som hade satt sig på tvären när det knep. Jag kan tänka mig att en och annan divisionschef skulle vilja gå upp för att möta det amerikanska och norska flyget. Något annat vore landsförräderi, trodde man nog. Det hade velat till att kommandolinjerna höll för att kunna ta emot västhjälpen. Det var en del av priset för hemlighetsmakeriet, att hjälpen hade blivit svår att genomföra.

Självbedrägeri

Robert Dalsjö, som under en längre tid intensivt studerat det svenska försvaret och det kalla kriget, gör några reflexioner kring självbedrägeriet, luckorna, de osynliga västmakterna och politikens trovärdighet.

- De första åren efter kriget fanns nog ett levande intresse hos officerarna för krigets verklighet. De kände att det kunde bli allvar. Dessutom hade ju en stor del av soldaterna fältvana från beredskapsåren. Många officerare hade varit med under vinterkriget i Finland och det kom att påverka bilden av kriget och ryssen väldigt mycket. Den fiende vi skulle möta var ryssen från vinterkriget, trodde man. Men det var väldigt få svenskar som var med på Karelska näset 1944 och tog emot den sovjetiska stållavinen. Den bilden av kriget nådde aldrig Sverige. Och ju mer vi isolerades från länder med krigserfarenheter, desto mer halkade vi efter och försvaret fick en allt skevare bild av vad krig och modern strid är. Än värre blev det efter 1960-talet när det stora misstaget gjordes att behålla den stora organisationen och offra kvaliteten. Sverige insåg inte hur man hade försvagats i förhållande till Sovjet. Det gick ju bra på Bergslagsmanövern, sa man, och förstod inte att många övningar var direkt meningslösa. Flottan och flyget höll nog kvaliteten uppe längre, men även flyget offrade mycket för att behålla sina många plan. Alltid samma fel - för många plan, för få vapen och för lite motmedel.

Den stora organisationen krävde enligt Robert Dalsjö en passande hotbild. Det skulle bli ett anfall, men med lång förvarning, så att vi hann mobilisera och i extremfallet få ut en miljon man i skogen.

- Men man visste att vår svaghet var det överraskande anfallet. Eftersom vi inte hade en armé före mobilisering var kuppen det farligaste hotet. Men det gjordes det inget åt. För då skulle ju hela idén med massarmén haverera.

Olöslig ekvation

Försvaret var knappast välbalanserat. Det var ju uppenbart att andra skulle sköta kärnvapenavskräckningen och eventuellt försvara Sverige. Men det fanns andra luckor, som var så uppenbara att man frestas tro att vi även där räknade med att andra skulle klara skivan åt oss.

- Vi lade enormt mycket krut på att försvara oss mot en kustinvasion. Men vi saknade nästan helt förmåga att slå mot markmål på djupet, till exempel mot uppmarschvägar i ett ockuperat Finland.

När talet om västhjälp blev mer eller mindre förbjudet område så försvann enligt Robert Dalsjö en avgörande faktor i ekvationen. Det gick helt enkelt inte ihop.

- Det blev som om man klippte ut en pappskiva med Leningrads militärområde och Sverige, och så lät man de här två kriga mot varandra. Utan att ta hänsyn till att det kanske var världskrig, att den svenska neutraliteten var skjuten i sank och att vi var krigförande på västsidan.

- Fram till 1965 sades det att vi skulle hålla ut tills hjälpen kom. Men sedan blev det tyst. Så när de fina krigsspelen gjordes var inte detta med. När arméchefen

Nils Sköld talade om långsam fördröjningsstrid blev det ju helt obegripligt om man inte förstod att vi förutsatte hjälp från väst.

- Det sades till exempel att vi inte kunde anfallas både i norr och söder samtidigt. Men vad hade hänt om Sovjet gått in över Kalixgränsen? Då hade förmodligen amerikanska flyget tagit över flygbaserna i södra Sverige. Och vad hade ryssarna vunnit på det? En massa myggmarker mot att få det amerikanska flyget inpå knutarna? Men i och med att vi plockade bort västfaktorn kunde det resonemanget hålla. Vi tog bort en väsentlig faktor och optimerade försvaret för det som blev kvar. Och allt blev snett. Och där står vi idag.

Förutsättningen för att neutralitetspolitiken skulle lyckas var att man, i detta fall Sovjet, trodde på den.

- Frågan om trovärdighet började som en liten hanterbar del av doktrinen och sedan blev den som en snöboll. Den växte och glupade i sig mer och mer. Ryssarna måste tro på vår politik och då måste vi vara återhållsamma i våra kontakter med väst. Det här blev ett spel för svenska folket, för både ryssar och amerikaner visste ju vad som pågick. Stig Wennerström hade ju avslöjat en del och han var förmodligen inte ensam.

- När kraven på trovärdighet skruvades upp kom det att bli ett hinder för planering av vad som skulle göras om neutralitetspolitiken misslyckades och vi blev anfallna. Man försökte öka chanserna för att politiken skulle lyckas genom att binda sig själv vid masten, men samtidigt minskade man möjligheten att gå i livbåten om fartyget skulle sjunka.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn.

Foto: Martin Naucélér

Kalla krigets historia riskerar falla i glömska

Tre generationer svenskar tjänstgjorde i någon form i totalförsvaret under det kalla kriget. En efter en tystnar deras röster och därmed försvinner också kunskapen om en tid som inte bara gällde försvaret, utan hela det svenska samhället. På Forsvarshögskolan pågår ett projekt om försvaret och det kalla kriget. Som vanligt när det gäller försvaret och historia är det ont om pengar. Av finansiella skäl kan vi därför tvingas att avstå från att förstå en väsentlig del av vår moderna historia och därmed vara sämre rustade för framtiden.

Av Kent Zetterberg och Lars Ericson

Sveriges största försvarsinsats i modern tid gjordes under det kalla kriget. Det är nu hög tid att skriva en samlad framställning om det svenska försvarets historia under det kalla kriget. Vartefter gamla organisationer, förband, installationer och personal försvinner, suddas också spåren ut av mycket av det som utgjort försvarets kärna under det kalla kriget.

Sedan 2003 pågår Forskningsprojektet Försvaret och det kalla kriget (FOKK). Det startades av ideella krafter med många idéer och uppslag men med svag finansiering. Projektet drivs gemensamt av Forsvarshögskolans strategiska och krigsvetenskapliga institutioner (ISS, KVI), Krigsvetenskapsakademien och Örlogsmannasällskapet, men är också öppet för andra.

Med försvarsbesluten 1996 och 2000 har det svenska försvaret fått en markant ändrad inriktning mot vad som rådde under det kalla kriget. Detsamma torde komma att gälla försvarsbeslutet 2004. Därmed kan, sett ur försvarets synvinkel, en punkt sägas ha satts för en epok i den svenska militärhistorien. Eftersom 1942 års försvarsbeslut (kallad femårsplanen) fick följdverkningar på svensk försvarsstruktur långt in i det kalla kriget, gäller projektets

kronologiska huvudram perioden från femårsplanen 1942 till försvarsbeslutet 1992.

Ska pågå till 2009

Projektet ska arbeta fram till 2009. Mycket hänger dock på finansieringen. Högkvarteret satsade en miljon kronor, men när pengarna är förbrukade 1 juli 2004 är kassan tom. Utsikterna att få stöd för denna typ av projekt från forskningsråden tycks vara små, varför det återstår att söka mindre summor hos stiftelser och dylikt till publicering med mera. Nu drivs projektet nästan helt ideellt. För den mer djuplodande forskningen skulle det dock behövas större forskningsanslag.

Projektet avrapporteras i form av böcker eller som vetenskapliga uppsatser. Ambitionen är att utge ett par volymer årligen, såväl monografier som uppsatssamlingar. Projektet samarbetar med Statens försvarshistoriska museer, Krigsarkivet/Riksarkivet och intressenter inom försvarsområdet i övrigt. Nätverket "Svenskt militärhistoriskt seminarium" är en annan kontakt. På detta sätt sprids kunskap om projektet och det kan skapas kontakter med forskare som kan knytas till verksamheten.

Det finns en rad goda argument för att nu genomföra ett större forskningsprojekt om det svenska försvaret under det kalla kriget. Några av dessa är följande:

Vetenskapliga frågeställningar

Sveriges allmänna historia under det kalla kriget har varit föremål för en hel del forskning, inte minst inom nätverksprojektet "Sverige under det kalla kriget" (SUKK) vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola och Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet. I detta har vissa aspekter på försvarets historia under epoken berörts, men bara i ringa grad. Det finns också fristående forskare som kommer in på området. Men det övergripande, systematiska greppet över ämnet "det svenska invasionsförsvaret under det kalla kriget" saknas fortfarande.

Här finns en mängd centrala, vetenskapliga frågeställningar att ta sig an.

Hur har samstämmighet om försvarets inriktning under epoken vuxit fram? Vilka har varit de styrande faktorerna? Vad har det fått för konkreta konsekvenser för försvarets verksamhet? I vilken mån har återkopplingar till den beslutande nivån skett från försvaret?

Försvaret griper in i väsentliga delar av den svenska utrikes- och säkerhetspolitiken, men har även naturliga återkopplingar till svenskt samhällsliv. Med försvaret i fokus kan väsentliga drag i den svenska samhällsutvecklingen efter det andra världskrigets slut belysas.

Nordisk forskning

I de nordiska länderna pågår en hel del forskning om det kalla kriget. I Norge har översiktsverket om utrikespolitiken och försvaret (Institutt for Forsvarsstudier, IFS) nyligen publicerats. I Danmark pågår ett projekt om utrikespolitiken (DUPI) och i Finland finns det ett större forskningsprojekt med teman från det kalla kriget (ledare professor Seppo Henttilä vid Helsingfors universitet). Internationellt finns "Parallel History Project", där forskare från många länder i Europa och Nordamerika utforskar olika aspekter på det kalla kriget med inriktning främst på Nato och Warszawapakten.

Genom att samla, analysera och i systematiserad form presentera kunskap om försvaret under det kalla kriget, skapas en kunskapsbas som kan nyttjas i undervisningen inom försvaret, i första hand vid FHS men självfallet också vid Försvarsmaktens övriga skolor.

En annan viktig aspekt är möjligheten att formulera uppsatsämnen på B- och C-nivå, liksom självfallet även avhandlingsämnen. Sakkunniga handledare finns i projektets forskargrupp. På det sättet breddas möjligheterna att genomföra forskning inom projektet, samtidigt som undervisningen kan dra direkt nytta av projektets verksamhet.

Kopplingen till det nya ämnet krigsvetenskap vid FHS är naturlig eftersom projektet belyser hur den svenska försvarsdoktrinen utvecklas och förändras, alternativt förblir oberörd, av utvecklingen i Sverige och i omvärlden. Detta gäller doktrinförändringar på såväl militär-strategisk som operativ och taktisk nivå. Även materiel-doktrinerna är intressanta att studera i försvarets materielplanering.

Kunskapen försvinner snabbt

Försvarets snabba omvandling efter det kalla krigets slut har gjort att kunskapen om försvaret under det kalla kriget snabbt försvinner. Det är därför extra angeläget att bevara och strukturera kunskapen om hur invasionsförsvaret har varit uppbyggt och tänkt att fungera. Så länge begrepp som "anpassning" och "återtagning" är aktuella i försvarsplaneringen, torde det finnas anledning att dokumentera till vad återtagning skall ske. Det kan betraktas som ett kapital-slöseri att inte tillvarata kunskapen på detta område i tid och analysera den kritiskt och för framtidens behov.

Det handlar också om vår heder. Det är viktigt att lyfta fram den stora insats som tre generationer svenskar gjorde under det kalla kriget. Mycket talar för att försvarsviljan hela tiden låg högre i Sverige än i övriga västländer under epoken, vilket tål att begrundas.

Sverige framstod som en regional militär stormakt under en god bit av det kalla kriget, vilket bidrog till stabiliteten i Norden och till att säkra freden. Lojaliteten hos samhällsmedborgarna i deras insatser i det svenska totalförsvaret var stor. Men även mer negativa drag bör dock självfallet lyftas fram. Dit hör bristande realism och önsketänkande, både politiskt, civilt och militärt, liksom de ekonomiska realiteterna, som satte ramar för totalförsvaret.

Stimulera tänkande

Forskningsprojektet Försvaret och det kalla kriget kan bidra till att stimulera tänkandet kring försvarets förändring genom att se skeenden i ett längre perspektiv och peka på problem, begränsningar och möjligheter. Det vore också intressant att studera nationella särdrag som det historiska arvet, det svenska stridssättet, teoriutvecklingen mellan manöverkrig och uppdragstaktik med mera.

Kent Zetterberg är professor i modern historia vid Förvarshögskolans institution för säkerhet och strategi. Lars Ericson är docent och huvudlärare vid Förvarshögskolans institution för krigsvetenskap. Tillsammans är de forskningsledare och samordnare för projektet Försvaret och det kalla kriget.

Forskning pågår på bred front

Forskningsprojektet Försvaret och det kalla kriget (FOKK) startade 2003 och ska pågå fram till 2009. Det är ett samverkansprojekt mellan Förvarshögskolans strategiska och krigsvetenskapliga institutioner (ISS, KVI), Krigsvetenskapsakademien och Örlogsmannasällskapet, men är också öppet för andra. Forskningen är uppdelad i sju områden som beskrivs nedan.

Av Kent Zetterberg och Lars Ericson

[Unik forskningssatsning](#)

1. Den nationella strategin och säkerhetspolitiken

Inom detta område ligger fokus på den säkerhetspolitiska ramen i kalla krigets olika skeden. Sveriges säkerhetspolitik och strategi analyseras mot de två blocken internationellt och försvarsfrågor som till exempel kärnvapen och luftförvar lyfts fram. Professorerna Bo Huldt och Kent Zetterberg vid FHS/ISS leder detta delprojekt. Här framstår det som särskilt angeläget att utforska den andra fasen av det kalla kriget och att analysera den svenska politiken och strategin mot det nya, internationella forskningsläget om kalla krigets utveckling i stort. En viktig aspekt är utvecklingen av de svenska hotbilderna och den politiska och militära förvarningen. Formerna för förvarningen och förmågan på detta område var av vital betydelse för Sverige. En forskningsöversikt på området kommer att publiceras under 2004 liksom en antologi uppsatser kring temat Sverige och Sovjetunionen.

2. Internationella insatser

Under perioden har fredsoperationer varit en viktig del av försvarets verksamhet. Insatserna har spånt från mer rutinartade övervakande uppgifter till direkta krigsinsatser i Kongo 1960-64. Docent Lars Ericson, KVI, arbetar med en studie inom detta område. (Se även "Ed" Lars Ericson, *Solidarity and Defence, Sweden's Armed Forces in International Peace-Keeping Operations during the 19th and 20th centuries*, Sthlm 1995).

Det bör observeras att FHS-Projektet *Challenges of International Peace Operations into the 21st Century* (Slutrapport till FN 2002) kommer att fortsätta vid HKV (Ledning, samordning Bo Huldt, Annika Hilding Norberg) och knyter an till både forskningsområde 1 och 2. Forskning kring fredsoperationer under det kalla kriget kan länkas till vårt planerade forskningsprogram.

3. Den militära strategin, hotbilderna och krigsplanläggningen

Under denna rubrik samlas frågor kring utvecklingen av det svenska försvarskonceptet under det kalla kriget. Överstelöjtnant Arvid Cronenbergs omfattande forskning på temat Mellan centralförvar och periferiförvar, utgör grunden och överstelöjtnant Bengt Wallerfelt vidareutvecklar forskningen i sin avhandling. Kommendör Lars Wedin tar upp utvecklingen av det marina tänkandet i en översikt. Till detta kan komma antologier med uppsatser.

Hur uppkom och bevarades enigheten kring "folkhemsförsvaret", med dess kvantitativa tyngdpunkt i motsats till ett mera teknologiskt inriktat kvalitetsförvar? Olika frågor om hotbilder och

krigsplanläggning ingår här. Kan man spåra en dragkamp om makten över krigsplanläggning och strategiska reserver mellan överbefälhavare, försvarsgrenschefer och militärbefälhavare?

Hur växte planeringsindustrin fram? Andra viktiga aspekter är västsamarbetet, underrättelsetjänstens verksamhet, kärnvapenstrategin och hotbilden i den högre officersutbildningen. Major Lars Ulfvings (FHS/KVI) forskning om underrättelsetjänsten passar väl in i detta sammanhang liksom Lisa Schwans (HKV/MUST) avhandling om de militära hotbildernas roll i svenskt försvar och säkerhet.

4. Doktrinutveckling och verksamhet på den operativa och taktiska nivån

Hur påverkades och utvecklades försvarets operativa och taktiska tänkande under perioden, sådant det återspeglas i officersutbildning, reglementen och övningsverksamhet? Vilken, om någon, roll har de internationella operationerna spelat i detta avseende? Vad har militärattachéernas rapportering om utvecklingen i vår omvärld eventuellt fått för genomslag? En central fråga blir den om krigsförbandens duglighet - vad fick skattebetalarna för pengarna? Vilka utvärderingar gjordes och, i förlängningen, vilka konsekvenser fick dessa? Central är självfallet materielutvecklingen sedd i direkt koppling till den operativa/taktiska doktrinen. Vad har det betytt att det svenska försvaret, i alla fall på ytan, har varit inställt, inte på att vinna ett krig, utan att avvärja ett nederlag i kriget? Har detta grundläggande synsätt i något mentalt avseende bakbundit förband eller enskilda individer?

En god grund finns i en rad vetenskapliga antologier men även i en stor kunskapsmassa i form av uppsatser och utredningar vid MHS/FHS med mera. Här behövs främst systematisering och överblick samt en kritisk, övergripande analys på centrala områden. Området är centralt för krigsvetenskapen vid FHS.

FOKK skall hålla seminarier med ledande militära företrädare, vilka dokumenteras och ger underlag för vidare forskning och studier. Ett första vittnesseminarium i arméfrågor genomfördes i september 2003 under ledning av överste Bo Hugemark och publikation följer. Flygvapnet och marinen står näst på tur.

Inom ämnet militärhistoria och chefsprogrammen FHS pågår uppsatsskrivande inom ämnesområdet. Vidare inventeras enskilda utredningar vid MHS/FHS från 1961.

5. Opinion, mentalitet och kultur

Forskningen på detta område ter sig intressant och betydelsefull men också delvis svårbemästrad. Källmaterialet kommer huvudsakligen att bestå av rapporter från Psykologiska försvaret, SPF, och intervjuer samt tidigare forskning. Hur stark och stabil var försvarsviljan? Hur såg man på Sovjetunionen och USA? Hur såg man på tredje världen? Hur såg officerskåren på sin roll i samhället? Hur rädd var man för kärnvapnen? Några specialundersökningar planeras också, däribland en om svensk film under det kalla kriget och en om ledande svenska opinionsbildare som till exempel Herbert Tingsten, Olof Lagercrantz, Göran Palm och Jan Myrdal.

Projektledare är professor Gunnar Artéus vid FHS som samverkar med red Olof Santesson från Krigsvetenskapsakademien. Ambitionen är att översiktligt behandla opinionsutvecklingen och övningar i Högkvarteret, men även att få i gång ett avhandlingsarbete inom området.

6. Totalförsvarsmodellen - resurser och organisation

Här handlar det om att i detalj studera försvarets resurser, som befälskåren, de värnpliktiga, frivilligrörelserna, hemvärnets förändrade roll. Vilken typ av materiel har anskaffats, hur länge dröjde det innan materiel i förråden byttes ut? Skedde en förändring när man inte längre kunde nyttja förrådsställd materiel från krigsårens utrustning? Har den svenska modellen en egen profil i jämförelse med Norden och övriga omvärlden? Utvecklingen av och integrationen mellan den militära och den civila sektorn bör studeras liksom problem ifråga omorganisation, resurser och verksamhet över tiden. Fördelar och nackdelar med totalförsvarsmodellen bör nu öppet studeras och diskuteras, även med viss bäring mot utvecklingen efter det kalla kriget och framtiden.

Major Per Iko arbetar som ÖB-doktorand med en avhandling om totalförsvaret. Kent Zetterberg kommer i boken "Det låsta försvaret" att beröra parametrar inom detta viktiga område.

7. Försvaret, forskningen och industrin

Har industrin fungerat som ett stöd för försvaret eller kanske i första hand som en behovsskapare och därmed styrt försvaret mot att skaffa vissa system och sedermera även anpassa sin doktrin? Vad har försvarsindustrins politiska kopplingar liksom dess kontakter med försvarsledningen betytt? Vad har beroendet av utländska komponenter och system betytt? Hur beroende var Sverige teknologiskt av västsidan i fråga om avancerade försvarssystem, särskilt inom luftförsvaret? Här bör man analysera vilken roll som FMV och dess föregångare spelade. Liksom FOA och liknande myndigheter. Var satsningen på den stora inhemska försvarsindustrin "riktig" i efterhandsperspektiv? Vilka alternativ gavs i olika tidsskeden?

Ett samarbete med KTH har etablerats, som gör att vi hyser förhoppningar om att kunna få fram ett antal verk genom samverkan FHS-KTH. Fokus kommer här att ligga på Sveriges västsamarbete inom militärtekniken under det kalla kriget.

Kent Zetterberg är professor i modern historia vid Försvarshögskolans institution för säkerhet och strategi.

Lars Ericson är docent och huvudlärare vid Försvarshögskolans institution för krigsvetenskap.

Unik forskningsatsning

Nedanstående forskning av doktorander i Stockholm, Uppsala och Umeå är den största i riket som är inriktad på svenskt försvar och säkerhet med tonvikt på det kalla kriget. Fokus på den hårda säkerhetspolitiken och utvecklingen av de militära medlen och tänkandet i det kalla kriget är ramen, vilken gör den unik i landet. Professor Kent Zetterberg ansvarar för och handleder följande doktorander:

- Bengt Wallerfelt. Den svenska krigsplaneringen 1945-1975
- Arvid Cronenberg. Debatten om centralförsvar och periferiförsvar. Svenskt operativt tänkande och krigsplanering från Krimkriget till 1945.
- Per Iko. Avhandling om det svenska totalförsvaret under det kalla kriget, inriktning på samverkan nivån Milo-CivO.
- Hans Zettermark. Planerad avhandling om ÖB-ämbetet och den högsta militära ledningen i Sverige 1945-1994.
- Lars Ulfving. Planerad lic. avhandling inom förvarningsområdet och militär underrättelsetjänst.
- Olof Kronvall. Den bräckliga barriären"-Finland i svensk säkerhetspolitik 1948-1962. Klar.
- Magnus Petersson. Brödrafolkens väl - svensk-norska relationer 1949-1969. Klar.
- Jacob Stridsman. Sverige och västmakterna 1945-1955.
- Anna Helkama-Rågård. Svensk-finska relationer 1960-1975.
- Lisa Schwan. Militära hotbilder i de säkerhetspolitiska analyserna i Sverige (efterkrigstiden).
- Petter Wulff. Lic.avhandling om svensk försvarsanpassning 1920-1965.
- Sam Nilsson, FRA planerar att skriva en avhandling på underrättelseområdet.
- Tommy Åkesson planerar avhandling med ämnet Militärteorin i den militära utbildningen i Sverige 1925-2005.

Beredskapslagrens baneman

När Gunnar Nordbeck (bilden th) i början av sin bana som beredskaps-lagrare inspekterade ett förråd och fann kartong efter kartong med ångpannerör, insåg han att något måste göras.

Beredskap är inte bara krigsförband i lador. Det är också enorma lager med varor för att samhället i fred ska klara en avspärrning. Detta tillsammans med en skickligt genomförd handelspolitik hade tjänat oss väl under andra världskriget. Ändra fram till 1980-talet fylldes förråden. Ibland för att stödja vacklande näringar. När Gunnar Nordbeck tog över de stora lagren insåg han att beredskapslagringen var föråldrad. Och därmed inleddes den största lagerrensning som gjorts i detta land.

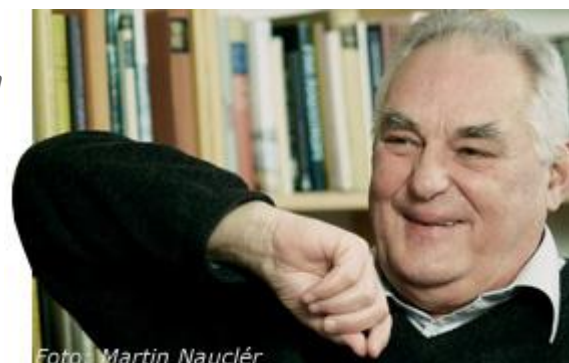

Foto: Martin Naucleur

Av Jan-Ivar Askelin

En dag i Krissverige. Vi är nästan avskurna från omvärlden. Vi äter magrare och nyttigare, men landet lider av massarbetslöshet. Exportindustrin har slagit igen. Elransonering råder. I Stockholm släcks stadsdelar enligt ett roterande schema. Strömmen kommer tillbaka när det börjar bli för kallt inomhus.

På Tumba pappersbruk spottar pressarna ut ransoneringskort tryckta på papper av sedelkvalitet. Några gengasbilar syns inte till. De moderna bilarna kan inte köras på gengas. PG Gyllenhammar är inkallad och utskickad i världen i affärer. Inte för att sälja bilar utan för att få in varor till Sverige.

Veteran

Så kunde det ha blivit om det kalla kriget förvandlats till ett riktigt krig. Beskrivningen ges av en av det svenska kalla krigets veteraner, Gunnar Nordbeck. 1969 kom han som kustartilleriofficer till Försvarsdepartementet och gjorde en snabb karriär som bland annat statssekreterare. Det största avtrycket i försvaret gjorde han förmodligen efter pensioneringen 1991 med den så kallade Lemoutredningen. Den ledde till att Försvarsmakten 1994 blev en enda myndighet och i samma veva försvann också försvarsgrenarna.

- Det var över hundra myndigheter som blev en enda. Vi hade också kravet att spara 30 procent och nådde nästan ända fram, säger han. Lemoutredningen beredde vägen för den stora ledningsreformen när militärområdena försvann. I dag är Lemo överspelat. Det innebär inte att vi hade fel utan visar bara på hur snabb utvecklingen är.

De sista tolv aktiva åren var Gunnar Nordbeck chef för ÖEF, överstyrelsen för ekonomiskt försvar som sedan blev ÖCB, överstyrelsen för civil beredskap - en myndighet som nu också försvunnit. När Gunnar Nordbeck började var det fortfarande beredskapslagring som gällde och när han slutade hade förråden nästan tömts.

Tanken att samla i ladorna inför onda tider är inte ny. Under första världskriget rådde tidvis svält i landet. Per Albin Hanssons bevingade ord om att "vår beredskap är god" kan tolkas som att inför detta nya världskrig så skulle vi i alla fall inte svälta. Myndigheterna hade förberett sig.

- Man lagrade olja och kol och det gjorde stor nytta, säger Gunnar Nordbeck, men det var främst tack vare en skickligt genomförd krigshandelspolitik som försörjningen faktiskt fungerade ganska bra. När kriget slutade var inte beredskapslagren bottenskrapade.

Lagringen fortsatte

När andra världskriget gled över till det kalla kriget så fortsatte lagringen i samma spår. Samhället var fortfarande okomplicerat. En stor del av befolkningen arbetade i jordbruk. Industrin tog in råvaror i ena ändan och levererade produkter i den andra. Det lagrades kol, olja och gödningsmedel för jordbruket. Legeringsmetaller som kobolt, krom, mangan och vanadin kom från Sydafrika och var också viktiga. Utan dessa kunde man inte göra specialstål. Ambitionen var att Sverige med ransonering skulle kunna hålla ut i ett år.

- Och så här lunkade det på under några decennier, säger Gunnar Nordbeck. Man betraktade då kärnvapnen i första hand som politiska och inte militära och trodde att ett storkrig kunde bli långvarigt och föras med konventionella stridsmedel. Natodoktrinen om flexibelt svar tycktes stärka den tesen. Det behövde inte bli ett kärnvapenkrig. Men bilden var inte entydig. I försvarsbeslutet 1958 där flyget växte på bekostnad av flottan pågick en livlig debatt mellan försvarsgrenarna om ett krigs sannolika livslängd.

- Så långt var det säkerhetspolitiska motiv bakom beredskapslagringen. Men så kom den billiga textilimporten från Sydostasien på 1970-talet och nu blandade man ihop beredskap och industristöd, säger Gunnar Nordbeck med ett leende. Motivet härtill var att beredskapen var det enda skälet att stödja den inhemska industrin som accepterades av olika handelspolitiska avtal (Gatt med flera), och det kryphålet utnyttjades.

Helt nonsens

- Ambitionen att hålla ut ett år höjdes för skor och kläder, säger Gunnar Nordbeck. Här skulle det vara tre år. Och det var ju helt nonsens. Svensken hade vid den tiden en ganska välfylld garderob. ÖEF som det hette då skulle se till att det tillverkades två miljoner par skor i landet. För det fick vi tio miljoner kronor, det vill säga vi kunde ge skoindustrin fem kronor per par i subvention. I handeln var prisskillnaden mellan inhemska och importerade skor ett par hundra kronor.

- Annars var det inte så mycket färdiga produkter man köpte utan textilier i långa banor. Kommissstyget som då användes i uniformer fanns i sådana mängder att om man rullade ut det skulle det räcka militals. Det här höll på ända in på 1980-talet, när den svenska textilindustrin inte längre gick att rädda.

- Det militärindustriella komplexet har man ju talat mycket om, säger Gunnar Nordbeck. Ett annat är det militärkommunala komplexet, som verkar när ett regemente är hotat. Men också tekoindustrin (textil och konfektion) var under ett antal år mycket beredskapsintresserad. Det var inte bara tekoindustrin som fick draghjälp. Jordbruket höll sig också framme och även maten skulle räcka i tre år vid en avspärning.

- Jordbrukslobbyn hävdade att det krävdes en viss areal för att uppfylla treårs målet. I själva verket var arealen redan för stor. På det här sättet fördröjdes jordbrukets rationalisering ända in på 1980-talet, när hela jordbruksstödet omprövades.

Plaståldern

- När jag kom till ÖEF 1979 så blev jag snabbt fundersam och undrade om lagring verkligen var lösningen. Samhället var inte lika enkelt som förr. Det gick inte längre att lagra råvaror för att hålla industrin i gång. Elektronikern hade kommit och det var tydligt att det var apparater och prylar mer än råvaror som var kritiska. Vi hade kommit in i plaståldern och sjukvården hade gått över till engångsartiklar, säger Gunnar Nordbeck och anger oljekrisen 1973-1974 som den stora vattendelaren.

- Då fick vi varmvattenfria dagar och två månaders bensinransonering när oljepriset sköt upp som en raket. Det var tydligt att det inte behövdes ett krig och avspärning för att det skulle bli kris. Vi hade fått en kris i djupaste fred. Oljeklubben, International energy program, bildades och medlemmarna förband sig att ha ett lager för tre månaders nettoimport i beredskap. Och därmed hade vi fått två system för oljelager. Ett för neutralitetsfallet och ett för fredskriser. På den tiden importerade vi årligen 30 miljoner ton olja. Dubbelt så mycket som nu.

Städpatruller

När Gunnar Nordbeck i början av sin bana som beredskapslagrare inspekterade ett förråd och fann kartong efter kartong med ångpannerör, insåg han att något måste göras.

- Det var ju inte många som använde ångpannor längre. Man lagrade för att det kunde vara bra att ha. Så jag skickade ut städpatruller som rensade i lagren.

- Vi fick en tankeställare vid den västtyska metallstrejken i början av 1980-talet. Då var våra bilindustrier bara några dagar från produktionsstopp. Man höll inte längre stora lager av delar, och när produkterna från västtyska Bosch inte kom så blev det kris. I praktiken kunde Bosch bestämma vilken bilfabrik i världen som skulle stängas, säger Gunnar Nordbeck.

Nu började man fundera på om det gick att ersätta kritiska varor med inhemska produkter. Legeringsmetaller var en sådan kritisk vara och efter viss övertalning lyckades man entusiasmera tveksamma metallurger vid Sandvikens järnverk.

- Vi körde med kol i stället för legeringsmetall och fick fram ett specialstål som visserligen var sämre att svetsa i än riktigt specialstål. Men det var ändå specialstål, säger Gunnar Nordbeck. Jag var också med om en spännande kväll i presshallen hos Upsala Nya Tidning, när man lyckats ersätta importerad tryckfärg med en inhemsk produkt.

Vid 1980-talets början hade lagringsperioden haft sin storhetstid. Nu började lagren att tömmas.

- Vi sålde av lagren för att finansiera omställningen som innebar att produktionen skulle ställas om eller läggas i malpåse. Vi körde planeringsscenarioer med industrin och hade avtal med industrin om lagring.

Nytt världsläge

Vid den här tiden hade också världsläget radikalt försämrats. Sovjet och USA placerade ut medeldistanskärnvapen i Europa. Tanken på ett kärnvapenkrig var inte längre lika främmande. Ett storkrig kunde bli kort och katastrofalt. Sovjetunionen invaderade Afghanistan och i Kreml satt en ledare som på allvar trodde att USA skulle anfalla.

I Sverige förändrades hela beredskapsorganisationen. Lagringsfilosofin hade tidigare inte ifrågasatts. Förråden hade trots allt varit billiga att hålla. Det var få och stora förråd och man utnyttjade fredssamhällets stordriftsfördelar. Någon frågade om de stora förråden inte var sårbara i krig. De var dessutom inte hemliga eftersom det veckovis kom långträdare från utlandet med varor. Då ska man komma ihåg att lagren var i första hand avsedda för ett neutralitetsläge med avspärning. Om Sverige skulle komma i krig skulle förråden vara tomma.

- Vi hade alltså ett annat planeringsscenario än militären som planerade för krig, säger Gunnar Nordbeck och tar som exempel oljelagret vid raffinaderiet i Nynäshamn. I ett krigsfall var det inte så lämpligt placerat nära den stora örlogsbasen, men inför en fredskris var det bra att ha lagret nära raffinaderiet.

Nu är förråden tomma. Ett statligt bolag fick ta hand om lokalerna och lagrar nu åt näringslivet. Den som vill känna lagringshistoriens vingslag kan bege sig till metropoler som Marmorbyn, Skänninge, Riddarhyttan, Svenljunga, Hyltebruk och Hästveda.

Beredskapslagringen var inte en svensk specialitet. Det ledande landet var Schweiz, där det till och med var lag på att varje hushåll skulle ha ett eget litet beredskapslager. Vi hade ett samarbete med Norge och Finland om att byta varor om vi råkade illa ut. Ryktet om den svenska lagringen spred sig dock över

världen och en dag kom en japansk delegation på besök och Gunnar Nordbeck guidade i Beredskapssverige.

- Vi åkte runt och japanerna fotograferade. Efter ett halvår kom ett vykort tillbaka som tack. Japanerna hade kopierat vårt förråd i Marmorbyn utanför Katrineholm.

Till och med färgen på fönsterbågarna stämde.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn.

Flotta i motvind

Jagaren Halland i full fart. Halland och systerfartyget Småland var inte de sista jagarna, men de mest avancerade. Flottans anfallstaktik byggdes upp på dessa jagares artilleri.

Under andra världskriget gjorde flottan stora insatser för att trygga sjöfarten. Denna uppgift glömdes snabbt bort under det kalla kriget. I stället skulle flottan koncentrera sig på att möta kustinvasionen. I det dramat hade dock attackflyget huvudrollen. Med ubåtsjakterna försvann den flotta som bara var i tjänst under kontorstid. Och när muren fallit gavs flottan såväl materiel som teknik som gjorde att man med några få fartyg kunde behärska stora delar av Östersjön.

Av Lars Wedin

Under andra världskrigets väpnade neutralitet spelade örlogsflottan en stor roll för att avskräcka från försök att invadera landet, men också, och kanske framför allt, i skyddet av våra maritima förbindelseleder och kustsjöfarten. Detta underströks av försvarsminister Per Edvin Sköld i mars 1945 med orden: "Om armén och flyget tror man att de bidragit till att Sverige hållit sig utanför kriget. Om flottan vet man att vi icke kunna föra den neutralitetspolitik vi gjort utan bistånd av vår flotta."

Flotta av förkrigsmodell

År 1945 pågick fortfarande den 1942 beslutade upprustningen. Sverige hade en relativt stark flotta, men den var av förkrigsmodell. Det gällde nu att introducera de teknologiska framsteg som gjorts av de allierade under kriget. Med fredsslutet kom emellertid krav på att minska försvaret. Betydelsen av örlogsflottan, visad av Per Edvin Skölds citat, glömdes snart bort.

Försvarsbeslutet 1958 var på många sätt remarkabelt. Den grundläggande idén var att försvaret skulle vara så starkt, att även en stormakt skulle anse det vara för dyrt att anfälla Sverige i förhållande till de tänkbara vinsterna. Tack vare den strategiska balansen ansågs emellertid varken den ena eller den andra av de två allianserna kunna lösgöra mer än en mindre del av sina stridskrafter för ett eventuellt anfall mot Sverige. Denna tanke, marginaldoktrinen, blev ett ledmotiv i de kommande årens försvarspolitiska debatt. Under de ifrågavarande omständigheterna var de svenska stridskrafternas målsättning att slå "redan" utanför territoriet eller kusten - något som kallades "djupförsvaret".

För marinen var den omedelbara följderna av FB 58 att dess budget minskade från 18 till 13 procent av försvarsbudgeten. Denna siffra kom att bli mer eller mindre konstant under det kalla kriget trots alla tekniska och strategiska förändringar. Anledningen, bortsett från atomvapnet, var prioriteringen av flygvapnet. Man förutsåg att attackflygplan skulle vara mer mångsidiga än övervattensfartyg. Vidare

skulle, enligt samma logik, flyghotet göra det svårt att genomföra operationer med sådana i Östersjön. I konsekvens härav kom kryssarna och jagarna att successivt skrotas utan ersättning. De lätta fartygen kom att dominera flottan. Antalet övervattensfartyg halverades.

Från stora fartyg till lätta

Regeringen ansåg vidare att flottan inte skulle ha resurser till mer än deltagande i invasionsförsvaret och därför inte skulle kunna försvara sjövägarna. I konsekvens härmed förstärkte man det ekonomiska försvaret, bland annat genom lagring av viktiga råvaror. Detta ledde i sin tur till beslutet i försvarsbeslutet 1972 att överge ubåtsjaktfunktionen. Därmed behövdes inga fartyg för denna uppgift, en uppgift som naturligtvis krävde större fartyg än invasionsförsvaret nära kusten.

Idén att överge de stora fartygen till förmån för de lättare var emellertid inte helt emot marinchefens vision. Han var ju arkitekten bakom den lätta flottan genom sin Marinplan 60.

Marinplan 60 överlämnades till rege-ringen 1958. Den var grundad på mycket omfattande studier i marinstaben. Planen blev ledmotivet i marinens utveckling under 1960-talet och innebar i korthet:

- fördela övervattensfartygens slagkraft på större antal mindre enheter
- öka undervattensfartygens effektivitet och vidga deras uppgiftsområde
- tillgodose kravet på räckvidd, skydd och spridning av landuppställda vapen
- hålla kraven på rörlighet och uthållighet i minnet

Det är emellertid viktigt att komma ihåg att striden mot överskeppningsföretag bara var en del av marinens strategi. Den andra var skyddet av sjövägarna. Här krävdes fartyg med förmåga att skydda dessa in till de stora hamnarna på västkusten.

Det fanns föga förståelse för denna senare delen av den föreslagna marina strategin. Detta är svårt att förstå. Under andra världskriget hade marinen nödgats utnyttja "allt som flöt" för att skydda våra sjövägar och kustsjöfart. Men nu hade uppenbarligen dessa erfarenheter fallit i glömska. En förklaring är den svenska totala inriktningen på ett omfattande invasionshot. Detta berodde sannolikt i sin tur på att armén var helt beroende av mobilisering för att kunna agera och man hade därför inget större intresse för scenarier där mobilisering kanske inte var aktuellt. Arméns primat hade också som konsekvens att marinen hade svårt att föra fram sina synpunkter till den ansvarige ministern. Försvarsstaben var den enda kontakten med försvarsdepartementet och den var helt i händerna på armén.

Marinplan 60 togs ganska väl emot av statsmakterna. Man accepterade helt tanken att fartygen skulle bli mindre, medan ökningen i deras antal väckte mer tvekan. Fartygen blev mindre men de blev inte fler. Marinplan 60 förblev därmed ett luftslott eftersom dess kvantitativa mål aldrig fullföljdes. På det taktiska planet blev konsekvensen att invasionsförsvarsuppgiften blev det centrala och att fartygen utnyttjades allt närmare kusten.

Beredskap fick man på köpet

Innan ubåtskränkningarna började på allvar under 1980-talet sågs det fredstida försvaret bara som en utbildningsinstitution. Beredskap sågs inte som ett mål utan som en sekundäreffekt av utbildningen. Den styrande idén, en särpräglad svensk tanke som ännu inte är helt utdöd, var att försvaret antingen var i freds- eller i krigstillstånd. I det första fallet var utbildning ("produktion" på militärspråk) den absoluta prioriteringen. I det andra rådde fullt krig. I denna svartvita doktrin fanns ingen plats för andra scenarier som neutralitet eller kris.

Storanfallet var det primära scenariet under 1960-talet. Därefter, under de kommande åren, förändrades den strategiska situationen i konsekvens med den militärteknologiska utvecklingen och den sovjetiska marina upprustningen. Detta medförde att den strategiska betydelsen av det nordiska området ökade. På svensk sida ledde detta till att prioriteringen långsamt svängde över mot överraskande angrepp.

Vid ett storanfall skulle flottan framför allt följa doktrinen fleet in being - det vill säga att försöka överleva angriparens flygburna förbekämpning. Den skulle alltså vara ganska passiv ända till det ögonblick då överskeppningen igångsattes. Då skulle alla styrkor koncentreras mot överskeppningsföretaget enligt djupförsvardoktrinen.

Djupförsvardoktrinen innebar ett successivt utnyttjande av olika stridskrafter i syfte att utnyttja Östersjöns geografiska förhållanden. Närmast fiendens, det vill säga Warszawapaktens, kust fanns ubåtarna. Innan överskeppningsföretaget startade skulle dessa spana i syfte att kunna svara på frågan "när och var kommer fienden?" De skulle också lägga minor i fiendens farvatten. När överskeppningen startade skulle de övergå till anfallsföretag med torped. Därefter skulle fienden utsättas för flyganfall.

Slutligen skulle jagarflottiljen, skyddad av minfält och kustartilleri, rusa ut och anfälla - om möjligt flera gånger. Det viktigaste målet var att sänka så mycket landstigningsstonnage som möjligt. Efter denna sannolikt förvirrade strid skulle fienden ta en hamn eller en landstigningsstrand och gå iland, för att slutligen bli slagen av arméförband.

Brist på modern sjörobot

Under 1960- och 70-talet var det framför allt två problem som blev allt svårare för övervattensfartygsflottan. Det ena var bristen på en modern sjörobot och det andra luftshotet.

Sverige började redan efter kriget med försök med sjörobotar, som då kallades för lufttorpeder. Utvecklingen fick dock överges på grund av bristande resurser. Senare anskaffade marinen den franska målroboten CT-20 som förvandlades till RBS 08. Denna var olyckligtvis för stor för torpedbåtarna. Dessutom tog det lång tid att förbereda skott, så den var inte lämpad för en taktisk duell. Bristen på en modern sjörobot blev särskilt tydlig 1967, när Egypten visade vad en sovjetisk sjörobot kunde göra med en konventionell jagare. Och i Östersjön hade Sovjet många robotbåtar som var väsentligt modernare än den egyptiska typ Komar som sänkte den israeliska jagaren Eilath. Problemet blev än värre när korvetterna typ Nanutcka med sina SS-N-9 blev operativa. De svenska fartygen skulle få det allt svårare att vinna en duell mot sina sovjetiska motståndare.

Sovjetiska flygshotet överdrevs

Det framtida luftshotet var föremål för omfattande studier. Dessa förutsåg emellertid att det sovjetiska marinflyget skulle utvecklas enligt samma principer som det svenska (attackflyg med attackraketer och attackrobotar som A 32 Lanser och AJ 37 Viggen). I verkligheten blev det inte så, eftersom Sovjet prioriterade tunga flygplan med förmåga att attackera de amerikanska hangarfartygsstyrkorna. Resultatet blev inte desto mindre en dogm, innebärande att svenska övervattensfartyg inte kunde operera utanför kustzonen. Det faktum att de blev utrustade med alltmer effektiva luftförsvarssystem hade ingen betydelse. Den sjöoperativa handlingsfriheten blev härigenom svårt beskuren.

En svensk sjörobotanskaffning hade emellertid varit möjlig. Under 1970-talet diskuterades många projekt, såväl inhemska som utländska, som Exocet eller Otomat. Trots att detta var en prioriterad fråga för marinen ledde diskussionerna ingenstans.

Slutligen, 1979, lyckades marinen få ett beslut om anskaffning av en modern sjörobot. Det var den amerikanska Harpoon, som avsågs skaffas. Men, några dagar före det slutliga beslutet föll den svenska regeringen. Den nya regeringen beslöt att avstå från det amerikanska systemet och utveckla en inhemska robot (med tiden RBS 15).

Ökad spänning och beredskap

Under 1970-talet ökade det nordiska områdets strategiska betydelse. En viktig anledning var den tekniska utvecklingen och inte minst kryssningsrobotarna. Dessa kunde skjutas från amerikanska örlogsfartyg i Norska havet och hade förmåga att passera svenskt luftrum på väg till Sovjetunionen. Den sovjetiska marina upprustningen var en annan viktig faktor. Hotet från ett överraskande anfall ökade gradvis. De, sannolikt sovjetiska, ubåtskränkningarna av det svenska territorialhavet föreföll utgöra ett bevis för denna hotuppfattning. Försvarsbeslutet 1982 gav följdriktigt prioritet åt hotet från ett överraskande angrepp. Marinen, som inte var så beroende av mobilisering som armén, fick en viktigare roll.

Dessa faktorer ledde omkring 1980 till flera avgörande förändringar. Beredskap blev en mycket viktigare fråga. Som konsekvens övergav marinen systemet att lägga fartyg i "malpåse". Detta system hade inneburit att fartyg som inte behövdes för utbildning gavs ett lufttätt skydd för att förhindra korrosion. I teorin skulle detta medge en snabb rustning vid krigsfara - i praktiken fungerade det knappast. I det nya systemet hölls sådana fartyg i stället i materiellt sett operativt skick, men med reducerad besättning. Att detta var ett steg i rätt riktning visade sig tämligen omgående i samband med den polska krisen 1980-1981, då fartyg fick snabbt sättas in i samband med befarade flyktingströmmar.

Den ökade tilltron till RBS 15, som anskaffades i stället för Harpoon, var en annan viktig faktor. Utvecklingen av systemet gick snabbt och det blev operativt på Norrköpingklassen, som därmed bytte namn från torped- till robotbåt, redan omkring 1985.

Ubåtar sänkte kontorsflottan

Redan under kriget hade det förekommit tecken på utländsk ubåtsaktivitet i svenskt territorialvatten. Under det kalla kriget kom sådana rapporter med ojämna mellanrum. Det hade aldrig kommit några påtagliga bevis och från politiskt håll hade man avfärdat händelserna som fantasier avsedda att motivera mer pengar till marinen. I pressen talade man om budgetubåtar.

Den 12 mars 1980 fick emellertid jagaren Halland, det sista fartyget med effektiv ubåtsjaktutrustning, kontakt med en utländsk ubåt söder om örlogshamnen Karlskrona. Efter en lång jakt fällde jagaren en sjunkbomb och tappade därefter kontakten. Detta var första gången på femton år som marinen hade satt in skarpa vapen.

Under de följande åren inträffade ett stort antal ubåtskränkningar. U-137, kallad Whisky on the rocks, som gick på grund inom militärt område nära Karlskrona, var den mest kända. Härigenom blev ubåtsjakt flottans mest prioriterade uppgift. Från 1982 fram till början av 1990-talet förde den ett regelrätt krig mot dessa ubåtar.

Beredskapsflottan föddes

Detta fick till konsekvens att "fredsflottan" försvann, "åtta-till-fem"-livet tog slut. I stället föddes en beredskapsflotta. Först långsamt, därefter i allt snabbare takt skaffade flottan anpassade vapensystem, utvecklade en effektiv taktik och fick det sjöoperativa systemet att fungera. Eftersom inga andra mariner hade sådana förhållanden att bemästra hade det varit nödvändigt att utveckla såväl den taktik som den materiel som man hade behov av. Mot slutet av 1980-talet hade Sverige en välutbildad ubåtsjaktstyrka, som hade anpassats till de mycket svåra hydrografiska förhållandena i Östersjön och i skärgårdarna med deras grunda farvatten. De två jagarflottiljerna ersattes nu av "ytattackflottiljer". Dessa bestod vardera av sex robotbåtar typ Norrköping och fyra patrullbåtar typ Hugin. Härtill kom två kustkorvetter av typ Stockholm i den ena flottiljen.

Med sina nya långräckviddiga system - RBS 15 och de trådstyrda torpederna typ 613 på Norrköping och Stockholm samt roboten RBS 12 (norska Penguin) på Huginklassen - kunde en flottilj täcka en stor del av Östersjön. Man utnyttjade fortfarande skärgårdarna som skydd. Tack vare effektivt luftvärn och en taktik byggd på elektronisk tystnad kunde man från och med nu utgöra ett hot ända till den sovjetiska kusten.

Till denna utveckling bidrog en omvärdering av flyghotet. Nu kunde man konstatera att det sovjetiska marinflyget inte utvecklats i enlighet med äldre framtidsstudier. Den tidigare bedömningen av flyghotet var ett typiskt fall av "spegelbildstänkande", där man hade utnyttjat en svensk logik för utvärdering av Sovjet. Vidare hade de nya fartygen ett mycket starkt luftförsvar.

Utvecklingen under 1980-talet kan sammanfattas genom följande ord av Göran Frisk i Tidskrift för Sjöväsendet (nr 2 1994):

"Genom ytattackflottiljen är en del av den lätta flottan enligt Marinplan 60 förverkligad. Den allra största fördelen är att nu kan denna styrka utnyttjas över hela havsområdet. Man kan ge sig på fienden där och närhelst han har en svaghet. Hela frågan om effekt kontra sårbarhet har fått rimliga proportioner. Ytattacken har god effekt och sårbarheten mot robot- och flyghot är rimlig. Den kan anfalla och försvara sig. ... Vi har kommit bort från att ensidigt betrakta överskeppningen som huvudmålet. Kan fiendens koncentreringsstransporter försvåras eller omöjliggöras genom att bestrida hans herravälde till sjöss, blir det ingen överskeppning."

Det är en ödets ironi att det internationella systemet förändras i grunden genom murens fall samtidigt som marinen äntligen fått anpassad materiel och hade återfunnit det marina tänkandet. Nu gällde det att hitta nya strategier.

Lars Wedin är kommandör och chef för militärhistoriska avdelningen vid Försvarshögskolan. Under 2000-2003 tjänstgjorde han vid EU:s militära stab. Under 1980-talet tjänstgjorde Lars Wedin vid ytattacken och var bland annat chef för en division patrullbåtar.

Jagarflottiljen anfaller!

I ur och skur övade jagarflottiljen på sina anfall. En av de vanligaste hette metod nummer elva. I den ingick tre jagare och sex torpedbåtar. Det var räckvidden på jagarnas kanoner som avgjorde när anfallet kunde sättas in. Man skulle slå till utanför de skyddande öarna.

[Ladda hem grafik](#) (som pdf-fil).

Attack - Piloternas vardag både fars och katastrof

En vanlig syn över Sverige på 1960-talet - Lanserplan på väg till övning. Här ser vi lansar från F 6 i Karlsborg med bomber under vingarna.

Kustinvasionen skulle ha blivit första attackeskaderns stora stund. Det var för detta man hade övat. Många flygare och navigatörer hade fått offra med liv. Göran Tode var en av attackflygets många piloter under 1960-talet. Under 1970-talet skulle han leda anfallet mot invasionsfartygen. Det paradoxala är att slaget aldrig skulle ha kunnat äga rum. Invasionen skulle inte ha kunnat ske om inte attackflyget först hade slagits ut. Attackens styrka var att finnas till.

Av Jan-Ivar Askelin

En svensk sommaridyll. Solen gassar och humlorna surrar. Stugan med närmaste granne ligger över tre kilometer bort. Det är semestertider. På den lilla skogsvägen kommer en mopedist. Han har röd hjälm. Stugägaren Göran Tode tycker att han ser ovanligt brunbränd ut. Det får sin förklaring när mopedisten presenterar sig som afrikansk student från universitetet i Warszawa. För att dryga ut sitt magra studiebidrag säljer han jordbrukslitteratur.

- Jag var ju ingen jordbrukare och gav honom en tia till bensen och glömde sedan bort hela historien. Några dagar senare i Expressen kunde jag läsa att en flygarkompis som hade sin sommarstuga sju mil bort också fått besök. Av en svart mopedist i röd hjälm. Artikeln handlade om att stridsflygarna var kartlagda. Och då förstod jag sammanhanget.

- Så var det. Vi var hela tiden utspanade. Ryssarna höll reda på var vi bodde, var vi var på semestern, vilken bil vi hade och hur familjen såg ut, säger Göran Tode. Man kanske kan tycka att det här med polska tavelförsäljare var uppenbart och amatörmässigt skött, men grejen var ju att vi skulle känna hotet. När jag var flottiljchef på F 6 i Karlsborg gjorde flygarna upp egna utrymningsplaner för sina familjer i händelse av att det skulle bli allvar.

Historien säger mycket om kalla krigets tid. Det var en idyll i Sverige med röda stugor och samtidigt fanns det människor i denna Sörgård som kände hotet mycket tydligt. Fars och katastrof kan rymmas i samma berättelse. Och så blir det när Göran Tode berättar om hur attackflyget decennium efter decennium övade inför landets ödestimme.

Foto: Arsin Naudier
Göran Tode, attackflygare.

På 1960-talet var Göran Tode divisionschef vid flyget. På 1970-talet satt han som operativ chef för det som då hette första attack-eskadern, E 1. På 1980-talet hade han höga befattningar på Högkvarteret innan han slutade som överste 1998. Göran Tode har varit med i många operativa studier sedan 1972. Efter sin pensionering har han anlitats som konsult i det nya försvarets ledningsstudier.

I skämttecknaren Thorwald Gahlins serie gav pappan följande råd till sin son: i farans stund så är sinnesnärvaro den bästa egenskapen näst kroppsfrånvaro.

- Det kunde också vara en ledstjärna för attackflyget. Så länge attackflyget var att räkna med var kustinvasionen, åtminstone på 1960-talet, nästan omöjlig att genomföra. Därför gällde det för oss att klara förbekämpningen. Kruket var att i krigsspelet förutsattes det att flyget skulle bli utslaget, annars skulle armén inte få något att göra.

- På Viggentiden införde vi begreppet "Johanssonbaser". När larmet kom om kuppen stack flygarna iväg. De gjorde sinsemellan upp vilken liten bas de skulle landa på. Det var inte reglerat och inget skrevs ned. Om det hade gjorts, hade informationen nått den andra sidan direkt. Flygarna landade på små ställen som Arvika och Hede. Piloten ringde hemvärnet och bad att de skulle vakta planet. Själv knackade piloten på hos fru Johansson för att få husrum över natten. På morgonen ringde han attackledningen, kallad Björn, och frågade om kriget kommit.

Den här snabba utspridningen var, enligt Göran Tode, nästan omöjlig att komma åt, vilket som sagt skapade missnöje hos en del när kriget skulle spelas.

- En annan metod var den så kallade vertikala spridningen. En gång träffade jag en fransk flygofficer som hade varit med i kriget och blivit nedskjuten. Han sa att kriget kommer bara att ha varat i fem minuter förrän ni inser att planen inte kan stå på marken. Så jag tänkte att det här skulle jag pröva. Mina flygare på F 6 fick order att om det blev en kupp skulle de upp i luften så fort det gick och lägga sig nära norska gränsen. Efter två timmar måste de tanka, och då hade vi hunnit med att ordna snabbtankningslag och så kunde de åka upp igen. Nästa gång måste de lämna planet för att kissa.

Nära att eskadern hade försvunnit

Första attackeskadern E 1, på sin tid kallad ÖB:s klubba, hade sina rötter i beredskapens snabba rustning av flygvapnet. Krigsorganisationen kallades då eskadern och ett tag fanns fyra eskadrar. Den enda som blev kvar var E 1, men det var nära att den också hade försvunnit. Det var hela tiden en dragkamp om attackflyget. Landet var uppdelat i militärområden som styrdes av en militärbefälhavare. Till en början skulle han sköta armé i området, medan flyget och flottan handlade sitt eget krig. Denna ordning havererade i början på 1960-talet i samband med en större övning, då flyget ansåg sig ha viktigare saker att göra än att samverka med armén.

- Dåvarande ÖB gick i taket och sa att nu skulle det vara operativa ledningar. Det fick vara slut med att försvarsgrenarna förde sina egna krig. Detta ledde fram till den så kallade oktoberrevolutionen 1966, som gav militärbefälhavarna mera makt och då höll även E 1 på att försvinna. Man lyckades dock övertyga de ansvariga om att flyget hade en fördel som andra saknade. Flyget kunde snabbt vara på en plats samtidigt fast planen startade från olika platser. Flyget kunde också snabbt dela upp en stor samlad styrka. Vi införde termen isoattacker. Isobar och isoterm vet man ju vad det är. Alla vet dock inte att en isoattack är en linje som förenar orter med samma attackkapacitet. Om det finns ett mål kan man rita en iso-attack för alla förband som inom en timme kan anfälla målet.

Jättehål i Norrland

Attackeskaderns huvuduppgift var kust-invasionen - Sverige har 270 mil kust - men den hade också en uppgift för Norrland. Förhållandena i Finland studerades eftersom landinvasion över Kalixgränsen förutsatte att Sovjet förde upp trupp genom Finland.

- Då fanns det sex genomgående vägar, varav fyra var av hyfsad kaliber. Dessutom en järnväg och den var nödvändig för att fylla upp en tillräckligt stor anfallsfront. Vi prövade att bomba vägar i Norrland. En gång fick vi träff och hålet blev så stort att det gick åt tio lastbilslass för att fylla igen. Vägarna i Norrland ligger nämligen och flyter på en granrisbädd, och får man genomslag där blir det ett enormt hål.

Vi överförde våra egna modeller för mobilisering på länder i vår omvärld. Då kunde man se att järnvägstransporterna var mycket känsliga för störningar. Det skulle ju inte ha varit lättare att transportera trupp i våra grannländer än i Sverige.

Vi blev bättre och sämre

Kustinvasionen var den dominerande uppgiften. Det övades, simulerades och räknades och militären höll under alla åren en ständig uppsikt, så gott det gick, över vad som hände på andra sidan. Alla fartyg som behövdes för invasionen fanns normalt inte i Östersjön, utan man fick räkna båtar som åkte ut och in. Det räknades ut hur mycket last varje fartyg kunde ta. Invasionskakans storlek hade en tendens att växa med avståndet från verkligheten. De som jobbade med frågan visste att det ändå var ett ganska begränsat företag. Men i krigsspel och debatten växte invasionskakan. Den skulle ju också räcka till så att armén även långt inne i Sverige hade en uppgift.

- På 1960-talet hade vi gott om flygplan och vapen och det sovjetiska flygets räckvidd var dålig. Det paradoxala är att när vi fick bättre materiel som Viggan och robot 15 så hamnade vi i ett sämre lägre. På den andra sidan hade kvaliteten också höjts. Men till skillnad från oss så minskade inte Sovjet numerären. Den stora skillnaden var att nu hade det sovjetiska flyget fått den räckvidd det tidigare saknade.

Hur såg vardagen ut i kustinvasionens skugga?

- Vi tittade med radarspaning på hur ryssarna grupperade sig när de övade kustinvasion. Vi studerade tider, farter, skydd och så vidare. En gång när de började öva ville jag kalla in vår attackledning för att se om vi verkligen hann få in alla underrättelser som vi behövde. Det var ju en väldigt bra idé och det sprack naturligtvis. På arbetstidsbestämmelser. Förbandsövningar måste man varsla om flera veckor förväg. Vi kunde nog inte räkna med att ryssarna skulle ha vänligheten att varsla om invasionen så långt i förväg.

Kärnan i en fullt bemannad attackledning omfattade cirka 70 personer. Av dessa var många civilanställda och kvinnor.

- Utan dessa hade det aldrig gått. Det brukade vara samma visa vid varje övning. Efter första dagen sa de att "det här var sista gången vi ställer upp" och vid utryckningsfesten så undrade de hur länge det skulle dröja tills nästa övning.

Häftig apparat

Attackeskadern fick bland det bästa Sverige kunde erbjuda - som sjömålsrobot 04.

Ett lansenplan med arsenalen. Alla vapen kunde naturligtvis inte bäras samtidigt. Huvudvalen var robot 04, bomber eller raketer.

- Det var en häftig apparat för sin tid. Målsökaren var så hemlig att värnpliktiga inte fick se den. Roboten kunde ställas in för enkelmål och gruppsmål. Vi lät FOA simulera ett anfall mot invasionsflottan med 30 robotar. När vi valde enkelmål gick alla robotar på ett och samma fartyg. När vi valde gruppsmål gick de flesta robotarna tvärs igenom hela invasionskakan utan att träffa. Nu hade vi fått en chock. Felet berodde på att vi antagit att skillnaden i avstånd mellan fartygskolonnerna var maximalt 1500 meter. Men den ryska amiralen hade naturligtvis sagt att avståndet mellan fartygen skulle vara en sjömil, det vill säga 1852 meter. Felet gick att rätta till. Man fick skruva och dona i varje målsökare. På den tiden var det mekanik och inte mjukvara som gällde.

I beräkningarna ingick också hur stora egna förluster Sverige skulle acceptera.

- Om det verkligen var den stora invasionen och landets ödestimme kanske vi hade fått räkna med att ta större förluster än annars, för då tydde det på att vi skulle börja anfalla långt ut. Det skulle göra det farligare för oss. Då kunde vi riskera att få flyg emot oss. Här hamnade man i resonemang om bränsledueller. Det gick en gräns någonstans på Östersjön, där den ena sidan hade ett bränsleövertag över den andra. Det innebar att den som hade ont om bränsle fick fly. Men det innebär också en risk.

På Viggentiden räknade militären med att kunna genomföra fyra anfall mot invasionsflottan.

- Den fjärde kunde möjligtvis ske tillsammans med flottan. Men det var inte lätt att samordna dessa attacker. Här fanns militärbefälhavaren i Strängnäs och hans uppgift, som han såg det, var att åstadkomma samverkan. Det innebar att den ena sidan skulle skjuta från vänster och den andra från höger. Och helst samtidigt. Men att hantera två styrkor, där den ena går i 40 knop och den andra i 400 knop, skapade problem. Det gällde att bestämma en framförpunkt för att kunna slå till vid en viss tidpunkt. Om invasionsflottan ändrade kurs ändrades både framförhållningspunkten och tiden. Och så försökte man hitta ett nytt ställe och då svängde invasionsflottan igen. Hela tiden kunde han svänga inom vår beslutscirkel.

Flygets primära mål var de fartyg som skulle skydda överskeppningen. Om konvojen inte hade tillräckligt bra skydd skulle den bli ett lätt byte för flottan. Någonstans gick det därför en gräns, där

invasionsförsöket kunde avbrytas. Att angripa jagare och korvetter var dock en svår uppgift. Göran Tode säger att det kunde gå hur som helst.

- Antingen sänkte vi tillräckligt med fartyg eller också tog våra flygplan slut. I praktiken räknade vi dock med att om invasionsflottan kom nära kusten skulle vår flotta inte behöva bekymra sig så mycket om skyddsfartygen.

Ett högriskyrke även i fred

Bombfällning var en fråga om sekunder innan luftvärnet kunde fånga in planen. Allt detta övades och det övades på ett sådant sätt att dagens piloter, enligt Göran Tode, tvivlar på att det går att flyga på detta sätt.

- Lysbombsfällning var det kusligaste jag var med om. Då flög fyra plan mot fienden och ett plan bröt ut och fällde lysbomber bakom fartygen. De övriga tre skulle sedan anfalla. Vi kom där i nattens mörker och försökte se fartygens silhuetter mot det svarta vattnet. Samtidigt hade vi en rad lysbomber som lyst i ansiktet. Och så skulle vi göra det vanliga bombanfallet.

Vid mörkerflygning flög fyra plan så att det bara var en spännvidd som skiljde.

- Vi satt och följde de andra planens positionsljus ute på vingpetsarna. Det var de enda man såg. Hela tiden rörde sig planen i formeringen, men man fick inte parera för mycket för då var risken stor att den som flög ytterst blev avhängd. Och då blev han helt plötsligt ensam. De två så kallade tvåorna i varje fyrgrupp hade varken radar eller navigatör. Pengarna räckte helt enkelt inte. När Lansens kom i slutet på 1950-talet fanns det heller inte längre någon tradition i flygvapnet att ha navigatörer.

Militärflygning under 1960-talet var ett högriskyrke. Vissa år omkom över 20 förare och navigatörer. Göran Tode var med om flera tillbud, men klarade sig.

- I förhållande till min sammanlagda flygtid var min överlevnadschans som att spela rysk roulette med två skott i magasinet, konstaterar han.

Som avslutning på denna betraktelse över flyget deklamerar Göran Tode följande tänkvärda ord av den store Grönköpingskalden A:lfr-d V:stl-nd:

*Jag står här en afton vid Bergska sjöns strand
Där påbörjas hav och där avslutas land
Naturen så vist skiljt dessa två element
Men ovanför flygs som om ingenting hänt.*

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn.

”Mardrömsscenario var att piloterna blev mördade”

Bengt Gustafsson var Sveriges högsta militär under de sista åren av det kalla kriget. Som ÖB hade han full insyn i den hemliga svenska försvarsstrategin. I den här intervjun berättar han bland annat att när hotet mot Sverige var som störst stod landet redan med ett rostigt försvar.

Av Jan-Ivar Askelin

Drömmen om flyget hägrade för den unge Bengt Gustafsson. Kriget gick mot sitt slut. Amerikanska och brittiska bombplan flög över Sverige på väg till och hem från Tyskland. Många nödlandade.

- Mest var jag vid krigsflygbasen Everöd utanför Kristianstad. Jag såg hur planen landade och startade och

hur det mekades med dem. Jag hängde på staketet och drömde om att bli fältflygare.

Tiden gick, Bengt Gustafsson tog realen och kom in på Krigsflygskolan i Ljungbyhed.

- Efter tre månader sparkade de ut mig och där stod jag och visste inte vad jag skulle göra. Så blev det ett jobb ledigt på vägförvaltningen och jag började plugga på en gymnasieingenjörsexamen. När jag skulle göra värnplikten 1952 valde jag ingenjörtrupperna, eftersom jag var intresserad av vägar och broar. Men för att bli antagen måste man bli värnpliktig officer. Annars skulle det bli I 6 i Kristianstad.

Krigsmakten, som nyligen hade sparkat ut en blivande general, tog honom åter. Den hade upptäckt att smeden Gustav Svenssons son var ett officersämne. Klassresan hade börjat. Försvaret erbjöd gratis utbildning, fickpengar och ett tryggt yrke. Alternativet var att ta studielån för nio års studier. Man borde nämligen vara civilingenjör för att komma någonstans i vägförvaltningen.

- Då skulle jag vara 30 år och ha en massa skulder. Någon hjälp hemifrån kunde jag inte räkna med. Men valet var inte bara krasst ekonomiskt. Jag trivdes och kände att detta var något som jag var bra på.

Byggvågen i samhället tunnade ut officersleden i ingenjörskåren. Fem år efter officersskolan på Karlberg kom Bengt Gustafsson 1964 in på det som då hette Militärhögskolan, där de mest lovande officerarna utbildades.

- Och sedan har det rullat på som vanligt mellan förband och staber. Jag var militärbefälhavare i övre Norrland i två år innan jag 1986 blev överbefälhavare.

Hot med ubåtskränkningar

Då var kalla kriget på väg mot sitt slut. Men det visste knappast de som levde mitt uppe i händelserna. Åren innan hade varit kritiska.

- När Jurij Andropov var ledare i Sovjet trodde han ju på fullt allvar att USA skulle starta ett krig. Det märktes på deras underrättelsetjänst och samtidigt så hade vi ubåtskränkningarna här. De åren i slutet av 1970-talet och början av 1980 upplevde jag nog att risken var störst - eller mindre liten - för att vi skulle bli angripna. Samtidigt var vårt eget försvar eroderat, inte minst övningsmässigt.

- Vi insåg nog inte att faran var över förrän 1993. När vår underrättelsetjänst gav beskedet att Ryssland inte kunde återhämta sig på några år som Nazityskland gjorde på 30-talet, förstod vi att det kalla kriget var över. I dag sägs det gärna att detta stod klart redan när muren hade fallit. Just när det händer är det inte så lätt att se vartåt det lutar. Vi trodde att vi fortfarande hade ubåtskränkningar. De upphörde sannolikt först i början på 1990-talet. För mig var Gorbatsjov en rysk Alexander Dubcek. Han ville ha socialism med ett mänskligt ansikte. Och han verkade kunna hantera övergången. Han lyckades ju ändå hålla undan kriget när allt löstes upp.

Oro för attackpiloternas liv

Kriget kom aldrig, men i Sverige hade åtminstone militären levt med tanken på ett Sverige i krig sedan slutet av 1930-talet. Bengt Gustafsson levde hela sitt yrkesliv i skuggan av åtminstone tanken på ett krig i Sverige. Vilka var hoten mot Sverige? Hur skulle ett krig i Sverige ha blivit?

- Något försök till kustinvasion hade det inte blivit så länge vi hade stora delar av marinen och flyget kvar. Ett invasionsförsök hade kostat angriparen många liv. Även om den aspekten kanske inte spelade så stor roll för honom så hade han ändå förlorat resurser som skulle ha behövts bättre på andra ställen. De måste därför förbekämpas först. Vårt mardrömsscenario vid ett överraskande angrepp var därför att piloterna skulle mördas. Piloterna var den snäva resursen och därför blev vi väldigt oroliga när det började komma uppgifter om specialstyrkorna Spetznaz. Vad hade de för uppgifter och vilka förberedelser hade de gjort?

Hur stort skulle Norrlandsanfallet ha varit? Hur stora svenska förluster räknade man med?

- Jag minns inte siffrorna. Men självklart skulle det ha blivit stora förluster. På svensk sida utgicks det från att försvarsviljan skulle vara stark när folk slogs för sitt eget land. Men vi som höll på med det här visste att soldaten möjligen tänker på sitt land när han går till

Så här närde flygvapnet pojkdrommarna om att flyga jetplan på 1950-talet.

möbferåd, men sedan slåss man för sina kamrater. När jag var ung hade jag nog också föreställningen om att man skulle slåss för Sverige.

- Resultatet av ett krig kan ju aldrig bli något annat än jävligt. Även om man vinner så blir det många som dör eller som blir invalider. Om vi skulle ha vunnit? Ja, det kan vi ju aldrig veta. Det handlade mycket om hur det gick på andra krigsskådeplatser.

En avgörande faktor var naturligtvis kärnvapnen. De försvann ur hotbilden 1968.

- Men det berodde nog inte bara på att man räknade med att terrorbalansen skulle hålla och att vi var under västs kärnvapenparaply. Det fanns nog också en insikt om att det skulle räcka med ett trovärdigt hot eller ett enda kärnvapen för att den politiska motståndsviljan skulle bryta samman. Inte hade vi då gjort motstånd vid gräns och kust. Man ser ju inte ens den som dödar en. Det finns bara två försvar mot kärnvapen. Det ena är andraslagsförmåga. Den hade vi i så måtto att vi trodde att amerikanerna skulle kunna slå med kärnvapen mot ett sovjetiskt anfall. Det andra försvaret är att släppa in angräparen och övergå till gerilla-krig.

Bengt Gustafsson var med även när Sverige hade kärnvapenambitioner.

- På 1950-talet var det taktiska kärnvapen vi talade om. En sorts tungt artilleri. Jag lärde mig och lärde ut till andra att man kunde ligga i en skyddsgrop 800 meter från nollpunkten och klara sig. Det var också då som det planerades att utrymma de 14 största städerna vid krigsfara. Men sedan kom ju de stora bomberna. Med vätebomben ändrades mycket.

En del säger att kriget omöjligt kunde ha blivit ett kärnvapenkrig. Andra säger att det var oundvikligt att det skulle bli det. Bengt Gustafsson talar om de planer som kom fram i de östtyska arkiven.

- Det var en detaljerad planering för insättande av taktiska kärnvapen i Europa. Men ska det tolkas som att det var mer än en militär plan? Ja, det är det ingen som vet. Vad vi vet är dock att U 137 hade kärnvapenladdade torpeder ombord. Det förvånade oss då. Och efter 1989 fick vi veta att Spetznazförbanden i Baltikum hade haft kärnvapenladdade minor. De kunde ha använts till exempel mot en örlogsbas. Vad jag vet så är dessa små kärnvapen de enda i dag som man inte har någon riktig räkning på.

Politikerna trodde att de fick mer

Ibland sägs det att Sverige tog den hotbild som landet hade råd med. De hot som inte gick att möta definierades bort.

- Jag tror att hotbilderna var rätt personliga. Bland oss militärer, politiker och UD-tjänstemän upplevdes nog Sovjets intentioner i olika situationer som olika av olika personer. Politikerna hade nog också andra föreställningar än vi i försvaret om vad ett försvar av en viss styrka kunde utträta. De underskattade ofta vilka krav som ställs på utbildning, materiel, kvalitet och tillgänglighet. Kort sagt så trodde de nog att de fick mer försvar för pengarna än de fick.

-Vi militärer uppfattade kuppen som ett farligt hot. I slutet av 1960-talet skrevs det inte längre om det i politiska dokument. När spänningen mellan stormakterna ökade i slutet på 1970-talet, började den militära sidan i stället att tala om överraskande angrepp. Vad detta var beskrevs otydligt, så jag ändrade det till strategiskt överfall, det vill säga att med en överraskande, chockartad och våldsam inledning få den politiska motståndsviljan att brytas omedelbart. Sovjet hade ju inte varit så dåligt på att göra kupper.

Det fanns en militär beredskap mot kuppen. Nyckelpersoner och -förband samt hemvärn kunde mobiliseras inom ett dygn. Militärens tanke var att denna mobilisering var så pass liten och att politikerna inte skulle tveka att fatta beslut. Det kritiska med att mobilisera var, enligt Bengt Gustafsson, inte om det var praktiskt möjligt, utan om politikerna skulle sätta i gång den.

- Dåvarande försvarsministern Torsten Nilsson tog initiativet till det som då kallades Försvarshögskolan. Här skulle samhällets beslutsfattare utbildas i mobiliseringen. Torsten Nilsson gjorde mycket för försvaret. Han startade Folk och försvar därför att han blev orolig när han 1939 såg vilken klyfta det var mellan socialdemokrater och militären. Försvarshögskolan kom som en reaktion på konflikten om mobiliseringarna under kriget mellan regeringen och ÖB.

- Mobilisering var en svår balansgång. Den allmänna mobiliseringen, när alla inkallades, hade nog bara kommit när det var uppenbart att vi skulle drabbas av krig. Därför hade vi andra nivåer, bland annat två som kallades alternativ mindre och större. Det var omfattande överväganden, där behovet i olika

situationer vägdes mot möjligheterna för politikerna att fatta beslut. Erfarenheten visar också att stora problem uppstår om man mobiliserar och soldaterna får gå sysslösa i beredskap. De måste sysselsättas med något som känns meningsfullt. Här har förbandscheferna en svår och ansvarsfull uppgift.

Skickliga ryssar gav respekt

Bortsett från vid en kupp, kunde inte Sverige invaderas utan tydliga förberedelser. En gränsinvasion i norr hade krävt att trupper togs upp från Leningradområdet och en kustinvasion hade krävt kompletteringsbygge av specialfartyg för landstigning, som Warszawapakten hade brist på i Östersjön. Varvskapaciteten var enorm, men det hade nog märkts om det hade börjat byggas mer än normalt.

Vad skulle egentligen ha varit angriparens syfte och vilken uppfattning hade svenska militärer om motståndaren? Fanns det en risk för att Sverige skulle bli ockuperat eller var slutmålet för anfallet den norska kusten?

- Vi kunde se tre möjliga syften. Förutom att komma till Norge och skydda sin egen andraslagsförmåga i Murmansk, kunde angriparen samtidigt hota transporterna från USA till Europa. Det tredje handlade om luftförsvaret. Det kunde finnas ett sovjetiskt intresse av att förekomma Nato och flytta fram sitt flyg och robotar till Skandinavien för att skydda Moskva och Leningradområdet.

- Vad gäller den militära förmågan visade andra världskriget att ryssarna var mycket skickliga på stora operationer. De kunde snabbt och i stor skala ställa om när ett nytt läge uppstod. Bristerna fanns på den taktiska sidan. Något som liknade Sveriges uppdragstaktik hade de inte.

Några anfallsplaner från modern tid säger sig Bengt Gustafsson inte ha sett. Den enda kända anfallsplanen är från 1940-talet. Då handlade det om en kustinvasion. Man skulle samtidigt slå på flera ställen från Trelleborg till Sundsvall.

- Om jag skulle ha anfallit Norden och Sverige skulle jag ha gjort det via Finland och gå norr om och över Bottenhavet. Det skulle ha varit enklare att kontrollera än att göra en stor kustinvasion i söder.

Militärkostym i trasor

Diskussionen om det svenska försvaret handlar mycket om att den stora kostymen behövs för länge, samtidigt som politikerna runt mitten av 1960-talet lät kostymen hänga mer och mer i trasor.

- Detta har att göra med försvarets uppgift, som var att samtidigt kunna försvara landet mot två operationer. Det gällde fram till försvarsbeslutet 1992. I södra Sverige måste ambitionen av psykologiska skäl vara att slå motståndaren vid kusten, därför att det var där människorna bodde. Vi kunde inte i fred utbilda soldater för att redan i krigets början sänka ambitionen till en fördröjningsstrid. I gränsen i Norrland däremot var detta själva planen, att använda geografien och tära på angriparen. Kalixlinjen ligger också fyra mil från gränsen.

I början av 1970-talet började nedväxlingen, menar Bengt Gustafsson. Den drabbade alla försvarsgrenarna och dåvarande ÖB Stig Synnergren sade att Sverige kommit till ett vägval vad gällde landets södra delar. Tidigare hade det sagts att vi skulle försöka slå angriparen vid kusten. Först om detta misslyckades skulle försvaret övergå till en seg fördröjningsstrid. Nu hävdade Synnergren att resurserna skulle bli så små att vi tvingades välja antingen eller redan från början.

- Valet berodde helt enkelt på hur långt vi kommit i mobiliseringen, säger Bengt Gustafsson. Runt 1990 var det dags igen. Då var det jag som återkom till uppgifterna. Jag menade att om vi inte fick ökade anslag skulle pengarna bara räcka till försvar i en riktning. Så blev det också, men man sade inte vilken del av Sverige som skulle försvaras. Om man tvingats till val kan man räkna med att södra Sverige prioriterats.

För att klara två anfall på en gång behövde Sverige, enligt Bengt Gustafsson, de cirka 30 armébrigader försvaret hade. Och så länge den uppgiften fanns kvar måste vi satsa på kvantitet, möjlig att senare kvalitetsförbättra.

- Sedan hade vi också Gotland att ta hänsyn till. Vi kunde inte försvara Gotland till vilket pris som helst mot en stormakt, men vi måste sätta ett pris på Gotland. Den som satt på Gotland behärskade större delen av Östersjön. Landområdet mellan Vänern, Vättern och Mälaren var också viktigt eftersom en stor del av våra kommunikationer gick där. I närheten låg också större delen av attackflyget och området måste försvaras mot luftlandsättningar.

- Så visst spelade territoriet en avgörande roll, och det gör det fortfarande. Jag vet inget modernt, reellt krig som inte handlar om territorier. Det behövs mycket folk för att kontrollera ett land, något som USA erfar just nu.

En avgörande faktor till försvarets nedgång var, enligt Bengt Gustafsson, att det inte fick kompensation för att militär materiel blev allt dyrare att förnya.

- När politikerna dessutom lät oss betala reformer, som ständigt stigande arbetsgivaravgifter och fria hemresor, kunde det inte bli annat än "svarta hål". Det reala värdet av pengarna hade från 1967 försämrats så pass mycket att vi nu och då fick halvera antalet förband.

Tvivelaktig neutralitet

Sverige skulle som bekant klara sig självt. Men vid ett anfall skulle vi hålla ut tills hjälp anlände. Som framgår av artikeln på sidorna 4-9 var det så och så med dessa förberedelser. Bengt Gustafsson säger att han inte informerades om västhjälpen.

- I efterhand har jag fått veta att en nyutträd överste i operationsledningen gick in till ÖB Lennart Ljung 1983, höll fram en pärm och undrade: "Vad är det här för någonting? Vi ska ju vara neutrala och det här vill jag inte bidra till". Lennart Ljung ska, enligt försvarsstabschefen Bror Steffenson, ha sagt att "nu fördärvar vi de här pärmarna för de är inte aktuella längre". Marinchefen Per Rudbeck ska också ha fått order att verkställa avvecklingen. Från och med den tillträdande marinchefen Bengt Schuback har ingen i militärledningen informerats om dessa förberedelser för Natosamverkan.

De som kände till pärmarnas innehåll var, enligt Bengt Gustafsson, en utvald skara vid operationsledningen. Det var dessa officerare som höll kontakterna med Danmark och Norge och resultaten av dessa möten sattes in i pärmen. Med Danmark diskuterades bland annat mineringar av Östersjöutloppen. Med norrmännen förbereddes ett samarbete om att skydda importsjöfarten. Den enda regionala nivå som var inblandad i västhjälpen var därför marinkommandot på västkusten.

- När det skrevs i försvarsbeslutet 1972 att importen skulle skyddas med andra medel än flottan, var det sannolikt Nato som avsågs.

I början av 1990-talet avslöjade journalisten Christer Larsson att Sverige förberett samarbete med Nato.

- Han kom upp med en gammal stencil till mig där det stod att svenska officerare skulle resa till Wiesbaden i Västtyskland i händelse av krig. Jag började rota i det där och upptäckte att det som kallades för flygsäkerhetssamarbete med Danmark och Norge var mer än så. Det fanns 40 kanaler i stridsledningcentralerna och det var mer än vad som behövdes för att prata flygsäkerhet. Det var upphovet till "Neutralitetspolitikkommisionen".

Gunnar Arbman

Men i vad skulle hjälpen bestå? Det sägs ju att det skulle vara flyg. Men om vi skulle hålla ut tills hjälp anlände, tydde det väl snarare på trupp än flyg? Eller hur ska det tolkas?

Bengt Gustafsson samlar sig till några ord som nästan återuppväcker kalla krigets kyla:

- Dessvärre kan det väl vara så, att det också handlade om kärnvapen. En militär operation kräver ju ständigt underhåll. Att man skulle skära av det tror jag ingick i det hela.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn.

Tor Larsson

Hotet om kärnvapenkrig maktspel eller verklighet?

Kärnvapnens roll i svensk försvarsplanering har skiftat ganska kraftigt över tiden. Från början skulle vi själva ha dem. Sedan glömde vi nästan att de fanns. Men i realiteten stod vi trots allt under Natos kärnvapenparaply - eller ...?

Av Tor Larsson och Gunnar Arbman

En krönika över det kalla kriget vore ofullständig om den inte också behandlade den roll som kärnvapnen spelade. Många anser att kriget kunde ha blivit hett om det inte varit för dem.

Under den här perioden fanns det lite olika syn på vad en angräpare, det vill säga Sovjetunionen, kunde ta sig till med sina kärnvapen. I början tänkte man sig att denne hade så få vapen av det nya slaget att inga kunde avdelas för Sverige. Våra egna eventuella kärnvapen skulle därför avskräcka från ett konventionellt angrepp. Det dröjde dock inte särskilt länge innan den sovjetiska arsenalen hade växt så att detta argument förlorade sin trovärdighet. Nästa steg blev att utgå från att det var befolkningscentra som var de potentiella målen - något annat var av tekniska skäl knappast möjligt. Det här resonemanget ledde till en avsevärd satsning på skydd för civilbefolkningen i form av skyddsrum och, inte minst, planering för massutrymning av de större orterna. Folk fick från Civilförsvarsstyrelsen besked om vart de skulle ta vägen och på vilka vägar de skulle ta sig dit, och vid några tillfällen övades också utrymning, dock inte i full skala.

Mot slutet av 1960-talet ändrades bilden gradvis. Då hade Sverige släppt planerna på att försöka skaffa sig egna kärnvapen, samtidigt som en "terrorbalans" hade växt fram mellan USA och Sovjetunionen. Det blev allt vanligare att man talade om kärnvapnen som "politiska vapen", huvudsakligen användbara, utan att användas, som redskap i maktkampen mellan de båda blocken.

Inom det svenska försvaret var reaktionen på denna utveckling troligen främst lättnad. De som arbetade inom området brukade ibland säga att de ickekonventionella hoten hade definierats bort för svenskt vidkommande genom försvarsbeslut från 1968 till 1977. I dessa styrande, officiella dokument gjordes visserligen en formell reverens för att ABC-vapen (det hette så på den tiden) existerade, men anvisningarna till totalförsvaret om hur Sverige bäst skulle klara sig om de kom till användning var så vaga att de ofta negligerades. Försvaret skulle klara "en begränsad insats av kärnladdningar" (1972) eller "insats av enstaka kärnladdningar" (1977). Skyddsskolan, som då låg vid I 1 i Kungsängen, var nästan den enda militära myndighet som befattade sig med problemet, dock på en låg nivå,

Vad det svenska försvaret anade, men inte säkert visste, var att Nato (eller i realiteten USA) skulle komma till Sveriges undsättning om ett framtida krig trappades upp till kärnvapennivå. Endast ett fåtal personer inom rikets högsta ledning kände till vad som sagts, men inte skrivits, om den eventualiteten mellan USA och Sverige. Å andra sidan kände Sverige till att flera europeiska Natoländer oroade sig för att de amerikanska garantierna inte skulle infrias, ett förhållande som kunde tänkas gälla även Sverige.

USA utvecklade neutronbomben

Under senare delen av 1970-talet och början av 1980-talet hände det saker, både hemma och utomlands, som påverkade planeringen. I USA hade det länge talats om att kärnvapen kunde användas på annat sätt än i ett all-out-war. Så kallad taktisk (numera "substrategisk") användning beskrevs i en amerikansk handbok, som det svenska försvaret fick tillgång till 1977. USA utvecklade särskilda vapen, som fick namnet neutronbomber, avsedda att utnyttjas i det tätbefolkade gränsområdet mellan Warszawapakten och Nato - en nyhet som vållade intensiv debatt i hela Europa. Sovjetunionen å sin sida började placera ut en kärnvapenrobot kallad SS-20 som uppenbarligen var avsedd att användas mot europeiska mål. 1979 tog Nato sitt omtalade dubbelbeslut: om inte Sovjet drar tillbaka SS-20, kommer Nato att placera ut både den ballistiska medeldistansroboten Pershing-II och kryssningsrobotar med kärnvapen i Europa.

Många uppfattade denna utveckling som att kärnvapenkriget ryckt närmare Europa och att dess konsekvenser inte längre kunde negligeras. Försvarsbeslutet 1982 innebar en vändpunkt i planeringen genom att det gav en mer nyanserad syn på hur kärnvapen skulle kunna användas och hur detta skulle kunna påverka Sverige. Viktigast var kanske insikten om att man borde analysera vad som kunde bli följden, om kärnvapen sattes in i vårt närområde utan att vi var indragna i kriget. Detta kom att kallas åskådrafallet.

Norge viktigt för Nato

De något sporadiska kontakter som förekom med USA visade att Norges betydelse för Nato under 1980-talet hade ökat i takt med att Sovjetunionen byggt upp sina strategiska, främst ubåtsbaserade, kärnvapenarsenaler i Murmanskområdet. Även de kärnvapenbestyckade attackubåtarna vid Kolahalvön var bekymmersamma för Nato med hänsyn till vikten av att i krig kunna upprätthålla fartygstransporterna över Atlanten. Omvänt torde det ha funnits ett sovjetiskt intresse att skydda Murmanskområdet. Det är nog därför riskfritt att utgå från att såväl Nato som Warszawapakten bedömde den svenska (och finländska) försvarsförmågan och försvarsviljan vid den här tiden. Vissa farhågor för att det skulle visa sig svårt för Sverige att stå emot politiska påtryckningar, uppbackade med hot om kärnvapenanvändning, fanns uppenbarligen på sina håll, inte minst i USA. Det var därför viktigt för

Sverige att göra troligt att deklarationerna i försvarsbesluten om att klara "en begränsad insats av kärnladdningar" också följdes upp med några konkreta åtgärder.

Sårbara punkter eliminerades

Som ett led i dessa ansträngningar togs det exempelvis hänsyn till sårbarheten för kärnvapenverkan då viktigare försvarsmateriel projekterades och utvecklades. Begreppet "balanserat kärnvapenskydd" myntades. Detta innebar att sårbara punkter hos vapensystem, som kunde åtgärdas relativt lätt och billigt och därför i någon mening var "onödiga", identifierades och eliminerades redan i projekt- och specifikationsfasen. Systemen skulle skyddas fram till de avstånd då de, eller deras besättningar, slogs ut av "avgörande verkan". Detta fick till följd att modern elektronik skyddades, eftersom den annars lätt skulle kunnat slås ut genom strålpåverkan och den elektromagnetiska pulsen (EMP). Detta gällde särskilt på avstånd där exempelvis stötvågsverkan, som ofta är den avgörande verkansformen, inte skulle ha förorsakat några skador att tala om.

Nedslående slutsatser

Redan före 1980 hade Sverige börjat studera konsekvenserna av en "taktisk" kärnvapen-insats mot Sverige genom spel på kartan. Slutsatserna var i regel nedslående. Om vi hindrade eller fördröjde en invasion och angriparen bestämde sig för att lösa situationen genom en kärnvapeninsats, var vår "försvarskraft bruten", som termen löd. Detta även om man helt realistiskt antog att vår stridsvilja inte påverkades.

Detta var föga förvånande. Det viktiga var att det svenska samhället som helhet inte behövde slås i spillror för att angriparen skulle "vinna", inte ens om invasionen gällde en tätbefolkad landsända som Skåne. Det krävdes förstås att insatserna hade formen av luftexplosioner, som inte gav något radioaktivt nedfall att tala om. I övre Norrland var det ännu enklare för angriparen att uppnå sitt syfte. Vid en föredragning för militärledningen påstod FOA att 30 kärnladdningar mot en arméfördelning kunde vara en "begränsad insats", medan tre laddningar mot de tre största städerna inte vore det. Det tog en stund innan innebörden av detta accepterades.

En oroande tanke var att angriparen kunde tycka att det verkar ganska ofarligt att använda kärnvapen just mot oss. Sverige står ju utanför Nato, och om det rör sig om en insats som får begränsade konsekvenserna för landet som helhet, exempelvis i Norrland, är det ju möjligt att Sovjetunionen chansar på att västmakterna avstår från att vedergälla. Som redan konstaterats visste vi inget om vad som sagts, men vi hade våra dubier.

Om kärnvapen används utanför vårt land är det bara två verkansformer som behöver beaktas i ett kort perspektiv, nämligen radioaktivt nedfall och elektromagnetisk puls (EMP) från explosioner på hög höjd. Höghöjds-EMP kunde visserligen beröra Sverige, men den skulle i så fall beröra även Sovjetunionen, om det var västsidan som utförde insatsen, eller Västeuropa, om den kom från sovjetisk sida. Det föreföll därför troligt att en höghöjdsinsats endast kunde komma ifråga som ett steg, kanske det första, i ett mer omfattande krig. Det var trots detta angeläget att undersöka vilka konsekvenser den skulle få för framför allt el- och telenäten.

Telenätet skulle nog klara sig rätt bra, dels för att det var uppbyggt just som ett ganska rikt förgrenat nät, dels för att fiberoptik, som inte är känslig för EMP, användes allt mer. Beträffande elnätet rådde större osäkerhet, och den har knappast blivit mindre genom åren.

Det radioaktiva nedfallet var en annan sak. Vi tittade på vad som skulle hända i Sverige, om Norge och Danmark anfölls med kärnvapen och insatserna (eller vissa av dem) gjordes som markexplosioner. Det gav omedelbart nedfall och därmed risk för akuta strålskador på människor i närområdet. Det mest dramatiska fallet inträffade då ett av målen var en dansk kommandocentral i Vedbaek, strax söder om Helsingör. Inom någon timme hade man dödliga stråldoser utomhus i Helsingborg, och efter ett dygn, då nedfallet sedan länge upphört, var stora delar av Sydsverige berört. Redan första veckan skulle säkert ett tusental personer ha dött av strålningen, även om man vistats i skydd. Allvarligast var dock kanske det avbräck som jordbruket och därmed folkförsörjningen skulle ha lidit, och som kunde bli bestående för

åratal framöver. Det här exemplet och andra liknande ledde till ett avsevärt arbete med att studera om jord-bruket och livsmedelsindustrin kunde klara en situation med radioaktiv beläggning.

Dessbättre har inget av våra krigsscenarioer blivit verklighet. Var det då naivt att hålla på med sådana övningar eller skydda viktigare vapensystem? Kanske inte ändå. De livsmedelsorienterade studierna kom till användning när det radioaktiva avfallet från Tjernobyl regnade ned i Sverige.

Efter Warszawapaktens och Sovjetunionens upplösning och det kalla krigets slut hittades militära planeringsdokument i före detta Östtyskland. Dessa avslöjade bland annat hur man hade tänkt sig att utnyttja kärnvapen vid ett eventuellt krig i Europa. Dessa dokument har vi inte haft tillgång till och vet således inte exakt vad detta skulle ha inneburit för Sveriges del. Väsentligt är nog att denna planering var militär till sin natur; den beaktade troligen olika hypotetiska fall, i likhet med vår egen planering. Den visade dock att kärnvapeninsatser var en integrerad del av den sovjetiska krigsplanläggningen.

Men frågan om huruvida USA skulle ha använt kärnvapen mot Sovjetunionen, om denna hade använt kärnvapen mot oss, förblir tack och lov obesvarad.

Tor Larsson och Gunnar Arbman arbetade i många år på FOA/FOI med att studera kärnvapenhotet. Tor Larsson är numera pensionär medan Gunnar Arbman är vid FOI:s institution för kärnvapenfrågor.

Mer att läsa

Mycket har skrivits om det svenska kärnvapenprogrammet. Den intresserade kan exempelvis ta del av Wilhelm Agrells Svenska förintelsevapen (Historiska Media, 2002) eller Totalförsvaret och Atomvapen, redigerad av Kent Zetterberg (FHS Acta B21, 2001).

Foto: Martin Naucier

Det svenska spelet om nedrustningen

Svensk nedrustningspolitik följde två spår som inte alltid var parallella. Den skulle verka för en tryggare värld i största allmänhet, men också stärka vår egen säkerhet. Exempelvis handlade det om att få andra, inte oss själva, att nedrusta. Jan Prawitz vet mer än de flesta om detta spel. I den här artikeln avslöjar han bland annat att så sent som 1965 var det viktigare för Sverige att behålla handlingsfriheten att skaffa kärnvapen än att verka för ett spridningsförbud.

Av Jan Prawitz

Sverige blev aktiv medlem av de internationella nedrustningsförhandlingarna 1962, men redan dessförinnan höjde Sverige rösten till förmån för fred och nedrustning, i första hand vid Förenta nationernas årliga generalförsamlingar. Denna aktivitet har ända från början tagit sig två parallella men inte alltid förenliga uttryck: ett allmänt och ideologiskt färgat förespråkande av nedrustning i allmänhet och ett tillgodoseende av den egna säkerhetspolitikens krav. Ordet säkerhetspolitik kom in i det svenska språket först i början av 1960-talet, som en översättning av det tyska säkerhetspolitik.

Sveriges övergripande politiska linje under hela det kalla kriget var, sedan förhandlingarna om ett nordiskt försvarsförbund strandat 1948, en neutralitetspolitik. Men redan tidigt rådde delade meningar om vad neutraliteten egentligen krävde. Utrikesministern och tidigare folkrättsprofessorn Östen Undén hade formulerat den moderna neutraliteten, och minimum var att man levde upp till bestämmelserna i 1907 års Haagkonventioner om neutrala staters rättigheter och skyldigheter i krig. Därutöver ansågs det krävas en stabilitet och förutsägbarhet i utrikespolitiken för att viljan att vara neutral vid en framtida kris skulle bli trovärdig, främst bland de stormakter man i händelse

av ett krig skulle vara neutral emellan. För detta krävdes även att Sverige höll sig med ett rimligt starkt försvar.

En annan och kanske mer allmänt omfattad definition var att neutral var mer eller mindre detsamma som opartisk, vilket stundom kastat skuggor över den förda politiken, då denna varit mer pragmatisk. Detta trots att statsmakterna framhöll att svensk neutralitet inte var någon åsiktsneutralitet. Sverige var en västeuropeisk demokrati och uttryckte ingen sympati för statsskicket hos Warszawapaktens länder.

Inrikespolitiskt var förhoppningarna inför nedrustningsförhandlingarna också delade. Några såg dessa som ett sätt att legitimera en nedrustning eller i varje fall en begränsning av de svenska försvarskostnaderna. Denna ideologiskt betingade syn på nedrustningsfrågan kom nu och då i konflikt med det säkerhetspolitiska intresset. Inom försvaret hyste man därför länge en misstänksamhet mot vad regeringen kunde komma att binda Sverige med.

När jag skulle börja ett uppdrag som sakkunnig för nedrustningsförhandlingarna hos försvarsministern 1970 och första dagen gick runt och hälsade på de nya kollegerna, i flera fall gamla bekanta, frågades det vad jag skulle syssla med. Vid svaret "nedrustningsförhandlingarna" mörknade mångas anleten, men vid svaret att det var "fienden som skulle nedrusta, helst så att han blev slagen redan i fred", lyste man upp. "Sådana som du skulle vi behöva fler av."

Rejält försvar mot vansinnet

Inte blev det bättre av att riksdagen i början av 1970-talet bestämde att säkerhetspolitiken skulle innefatta även nedrustningspolitiken och u-landsbiståndet, vid sidan av utrikes- och försvarspolitik. De som förespråkade denna definition hoppades att det skulle bli legitimt att avväga försvarets behov mot åtaganden till följd av nedrustningsavtal (och u-landsbistånd). Men på den punkten satte regeringarna stopp. Eller som Gunnar Sträng sa vid ett möte med Försvarshögskolans Förening i början av 1970-talet: "Vi i regeringen har bestämt oss för att Sverige skall ha ett rejält försvar, åtminstone så länge det nuvarande vansinnet nere i Europa fortsätter".

Så småningom gick misstroendet över. Det skulle visa sig längre fram under 1970-talet att säkerhetsintressena i stället skulle präglade Sveriges nedrustningspolitik.

En alldeles speciell fråga var den om Sverige skulle anskaffa egna kärnvapen eller inte. Regeringens linje under första hälften av 1960-talet var att Sverige skulle bibehålla en handlingsfrihet för att senare kunna skaffa egna kärnvapen, då de industriella möjligheterna förelåg.

Nedrustningskonferensen

1960 kom Nato och Warszawapakten, överens om att inleda förhandlingar om nedrustning, för att få slut på de uppenbara riskerna att det pågående kriget skulle övergå i ett varmt. Redan efter ett år strandade förhandlingarna. Men vid FN:s generalförsamling på hösten 1961 beslöts det att nedrustningskonferensen skulle samlas på nytt, nu utökad med åtta alliansfria stater för att lätta upp stämningen. Sverige blev en av de åtta. I den församlingen var Sverige ett litet land med ett aktningvärt försvar, med jämförelsevis betydande militärteknisk kompetens och ett anseende för neutralitet, objektivitet och opartiskhet. Paradoxalt nog gav de svenska förberedelserna för att skaffa kärnvapen särskild prestige. Utan FOA:s atomprogram hade Sverige aldrig fått den ställning vi hade på konferensen.

Det gjorde det lätt för Sverige att inom den alliansfria gruppen få gehör för sina förslag. Ibland vände man sig till Sverige och bad oss ta initiativ till olika åtgärder. När förslagen sedan gick vidare till FN:s generalförsamling bifölls de i regel, eftersom de alliansfria i detta forum alltid hade en bekväm majoritet. Däremot var det sällan som dessa initiativ ledde till konkret nedrustning. Ibland hände det att stormaktsblocken nådde en överenskommelse, som man av politiska skäl inte ville skylta med. Då bad man de neutrala att lägga fram överenskommelsen som ett kompromissförslag, varefter de stora med rynkade pannor motvilligt gav efter i fredens intresse och för att demonstrera kompromissvilja. Om Sverige å andra sidan la fram förslag utifrån sitt eget intresse som inkräktade på stormakternas, oavsett hur lite, så möttes de i regel av kompakt tystnad.

Vid överraskande anfall

Om Du inte hinner inomhus eller blir överraskad av ett anfall utan föregående flyglarm:

1. Kasta Dig ögonblickligen ner, helst i en portgång, i en grop, invid en mur eller en vägg eller — om Du är inomhus — bakom något skyddande föremål.

2. Skydda bar hud, framför allt ansiktet och händerna. Lex. med ett klädesplagg.

3. Ligg still tills Du märker att föremål inte längre slungas omkring.

4. Om kläderna börjar brinna, rulla Dig tills elden släcks.

5. Ta på skyddsmasken.

6. Sök ett bättre skydd så snart omständigheterna tillåter.

Broschuren "Om kriget kommer" gav råd vid atombombsanfall.

våra norra vildmarker.

Vid första mötet med alliansfria närvarande, den 15 mars 1962 i Genève, var dagordningens huvudtema "allmän och fullständig nedrustning under strikt internationell kontroll". Därutöver skulle man förhandla om angränsande speciella frågor såsom stopp för kärnvapenproven. Men det stod snart klart att tanken på allmän nedrustning inte var seriöst menad. Det hotet mot Sveriges försvar dök aldrig upp.

Sanningen kröp fram till slut

Under 1960-talet kom i stället huvudintresset att koncentreras på två frågor: stopp för kärnvapenproven och förhindrande av kärnvapens spridning till nya länder. Detta satte Sverige på prov. Dels skulle man allmänt främja dessa mål, dels gällde det att inte i onödan inkräkta på den svenska försvarsförmågan. Det senare underlättades av att andra stater egentligen inte var intresserade av att Sverige skulle nedrusta.

Sveriges ställdes inför en svår balansgång när kärnvapenmakterna Sovjetunionen, Storbritannien och USA i augusti 1962 kom överens om att stoppa alla kärnvapenprov i atmosfären, yttre rymden och under vatten. Överraskande inbjöds världens alla stater att också skriva på. Skulle Sverige skriva på? Det var frågan, trots handlingsfriheten att skaffa egna kärnvapen och ett möjligt framtida behov av egna prov. Efter bara några dagar beslöt regeringen att skriva på. Förespråkarna av svenska kärnvapen tröstade sig med att underjordiska prov fortfarande var tillåtna. Tänkbara sådana provplatser rekognoserades också i

Men Sverige var fortsatt aktivt i Genève genom att försöka lösa de kontrollproblem, vilka, som vi trodde, hade förhindrat ett förbud även mot de underjordiska proven och därmed alla kärnvapenprov. FOA satte upp ett avancerat seismiskt observatorium i Värmland för att bidra till kontrollproblemets lösning. En organisation för en öppen kontroll, där alla stater skulle kunna medverka och ha insyn, föreslogs.

Sverige agerade ibland kraftfullt i den frågan. Efter ett av Alva Myrdals anföranden i Genève ringde hennes man, professor Gunnar Myrdal, till sin vän och kollega från familjens forskarår i Amerika på 1930-talet, Hubert Humphrey, nu USA:s vicepresident, och sa att talet hade skickats till honom. "Och det är lika bra att Du läser det, för om en vecka ringer jag igen och tenterar Dig på innehållet." Men det hjälpte inte. När den amerikanske senatoren Ted Kennedy senare (1972) föreslog kongressen att "nu när Sverige har löst kontrollproblemet" kunde man väl förbjuda även de underjordiska proven. Då kröp sanningen fram. Kärnvapenproven var bra för Amerika och måste därför fortsätta. Överenskommelse om ett fullständigt provstopp kom först efter det kalla kriget, 1996. Och nu håller man som bäst på att bygga upp ett kontrollsystem efter den modell som förslogs av Sverige på 1960-talet - men det fick Alva Myrdal aldrig uppleva.

Sverige låg lågt om spridning

Dessförinnan hade frågan om att hindra spridning av kärnvapen till stater, som ännu inte skaffat sådana, kommit upp till ytan i konferensen. Men där låg Sverige till en början lågt. Så sent som 1965 hade den svenska delegationen instruktion att inte driva ickespridningsfrågan för att inte störa handlingsfriheten.

Men året därpå kom en omsvängning. Handlingsfriheten gavs upp. I ett anförande i Krigsvetenskapsakademien i mars 1966 framhöll dåvarande statssekreteraren i Försvarsdepartementet och ordföranden i 1965 års försvarskommitté, Karl Frithiofson, att det "för närvarande" inte skulle ligga i Sveriges intresse att anskaffa egna kärnvapen. En analys av Natos nya flexible response-doktrin hade lett till slutsatsen att vi skulle satsa på ett tillräckligt konventionellt försvar för att klara ett konventionellt angrepp, som skulle bli den troliga formen för ett angrepp. Tänkbara försvarsanslag i fredstid skulle inte räcka till en kärnvapenstyrka dessutom. Utan planer på egna kärnvapen kunde Sverige nu helhjärtat söka hindra andra från att skaffa sådana.

Sverige klämde dock den sista droppen inflytande ur handlingsfriheten genom att vänta med ratificeringen av 1968 års icke-spridningsavtal till efter att Västtyskland deklarerat att man skulle ansluta

sig; något den socialdemokratiska regeringen gjort upp med partibrodern Willy Brandt i Bonn. Underförstått att Sverige och Västtyskland hade ett ömsesidigt intresse av att vara kärnvapenfria.

Minikärnvapen

Det dröjde dock bara till 1973 innan idén om minikärnvapen dök upp i USA. Dessa skulle ersätta eldkraften hos hundra tusen man amerikansk trupp i Europa, som man tänkte ta hem, och skulle tilldelas kvarvarande arméförband. Konsekvensen hade blivit att både flexible response-doktrinen och Sveriges kärnvapenfria analys hade flummats till. Alva Myrdal protesterade kraftfullt i Genève. Det visade sig att många stater i Europa tänkte som vi, och ett år senare förklarade kärnvapenmakterna, att kärnvapen var kärnvapen oavsett sprängstyrka. När neutronbomben, konstruerad för att döda människor men skona byggnader, blev aktuell i slutet av 1970-talet, protesterade statsminister Thorbjörn Fälldin kraftfullt i FN:s generalförsamling. Inte heller den uppfinningen kom att realiseras.

Däremot kom Sverige ingen vart med att få insyn i kärnvapenmakternas åtagande att inte överlåta kontroll över kärnvapen till andra stater, i praktiken amerikanska kärnvapen till allierade i Europa i händelse av kris. Vid ratificeringen av icke-spridningsavtalet i den amerikanska kongressen hade man förklarat, att om det blev krig skulle krigsplaneringen gå före avtalet. Avtalet skulle träda ur kraft när det bäst behövdes.

Sveriges chans kom 1985 vid avtalsparternas tredje översynskonferens. I slut-deklarationen, det avsnitt där avtalets betydelse för att hindra spridning av kärnvapen uttrycktes, fick Sverige in tre ord: "under alla omständigheter", det vill säga även i krig. Uttrycket godkändes enhälligt, troligen utan att man insåg konsekvenserna. Sverige var ju en snäll och konstruktiv stat, så varför inte?

Framträdande roll på konferensen

Den Europeiska säkerhetskonferensen (ESK), som började 1973 i Helsingfors och nu har fått en fast plats i Wien, kom att handla om konkreta militära förhållanden på ett detaljerat sätt. Svenska ställningstaganden måste förberedas professionellt. Försvarets experter kom att spela en framträdande roll och våra säkerhetsintressen kunde tillgodoses på ett tillfredsställande sätt. Åtgärderna avsåg främst så kallade förtroendeskapande åtgärder, information, inspektion, restriktioner för hur stora militärmanövrer fick vara och så vidare. Vid formuleringen av de tio säkerhetsprinciper, som skulle styra säkerheten i Europa, fick Sverige en central roll. Hans Blix var en av de två jurister, som höll i pennan. Som neutral stat slapp Sverige ifrån krav på verklig rustningskontroll, som Natos och Warszawapaktens medlemmar förhandlade om. Efter det kalla kriget har de flesta europeiska stater minskat sina rustningar långt under vad som överenskommit, därför att det kalla krigets stora styrkor inte längre behövs.

Framgång och bakslag om havet

På det marina området fick Sverige en framgång, men drabbades också av ett bakslag. I havsrättsförhandlingen lyckades den svenske militäre experten, Cay Holmberg, få Öresund och Ålandshav erkända som historiska sund, så att vår kontroll över genomfarten kunde bibehållas, trots den allmänna liberalisering som överenskomts. Annars hade det till exempel varit fritt fram för ubåtar genom dessa passager i uläge. Sverige kunde även flytta ut vår jurisdiktion och kontroll runt våra kuster genom att öka den territorialhavsbredd om fyra nautiska mil, som vi haft sedan 1700-talet, till tolv. Sverige, som har långa kuster, blev därigenom 10 procent större, den första utvidgningen av riket sedan 1658.

Sämre gick det när Sverige på nedrustningskonferensen tog upp frågan om nedrustning av marina styrkor. Motståndet kom i första hand från främsta sjömakten USA. Speciellt irriterande var frågan om örlogsbesök och kärnvapen i svenska hamnar. Liksom många andra stater, som Danmark, Norge och Nya Zeeland, krävde vi att inga kärnvapen fick medföras. Men besökarna varken bekräftade eller förnekade om det fanns kärnvapen ombord och skapade därigenom olust i värdländerna. Samtidigt anses flottbesök vara en förtroendeskapande åtgärd i ESK:s anda. Men Storbritanniens och USA:s attityd var stenhård.

Statsminister Ingvar Carlsson protesterade kraftfullt i FN:s generalförsamling mot att kärnvapen fraktades omkring på haven, ibland nära andra staters kuster, vilket han ansåg vara "förtroendeblockerande". Till sist stod det klart att problemet fanns i amerikansk inrikespolitik. Den amerikanska marinen hemlighöll var de marina kärnvapnen fanns, inte för att dölja det för ryssarna, utan för värdländerna. Om man hade deklarerat sanningen kunde en utrikespolitisk fråga ha uppstått, som hade legitimerat för amerikanska utrikesdepartementet eller kongressen att blanda sig i marinen operationer, vilket skulle förhindras. Problemet upphörde 1991, då George Bush Sr och Michail Gorbatsjov beslöt ta iland alla marina kärnvapen utom de strategiska ubåtsmissilerna.

Kärnvapenfri zon

Tanken att deklarerera Norden som en kärnvapenfri zon väcktes redan 1963 av Finlands dåvarande president Urho Kekkonen. Idén föll inte i god jord i de övriga nordiska länderna. Sverige hade en

handlingsfrihetspolitik. Danmark och Norge var som Natoländer bundna av den gemensamma försvarsplaneringen.

Men tanken underhölls av Finland och 1975 föreslog dåvarande statssekreteraren i försvarsdepartementet, Anders Thunborg, att om det skulle vara någon idé med en zon, så måste alla relevanta kärnvapen i zonen närhet dras bort, vilket inledningsvis ledde till stark kritik från Sovjetunionen. 1980 exploderade plötsligt intresset för zonen igen i hela Norden, fast på gräsrotsnivå. Regeringarna var så lagom intresserade, men föll undan för trycket. Konceptet vidgades, så att Norden kom att omfatta även Färöarna, Island och Grönland.

En nordisk ämbetsmannakommitté tillsattes 1987 för att undersöka saken, men när den efter många års arbete lade fram sin rapport 1991, var det kalla kriget slut och de kärnvapen det gällde på väg tillbaka till förråden. Och någon zon blev det aldrig.

Och nu då?

Under det kalla kriget var Sverige känt som en mycket synlig drivande kraft i nedrustningsfrågor. Men under senare delen av 1990-talet har många, såväl nedrustningsdiplomater som fredsrorelseaktivister, kritiserat den svenska regeringen för att vara passiv i nedrustningsfrågor och stundom anklagat den för att grusa vad nedrustningsministern och fredspristagaren Alva Myrdal en gång byggt upp. Regeringen har funnit denna kritik tillräckligt störande för att försöka trappa upp sina ansträngningar. Men den gamla goda tidens prominens och synlighet har inte återvänt.

Det är riktigt att Sveriges uppträdande vid nedrustningsförhandlingarna är mindre synligt i dag än tidigare, och svårare för utomstående att observera. Men det är fel att påstå att Sverige blivit passivt. I själva verket är Sverige idag lika aktivt som någonsin. Minskningen i synlighet beror på två generella omständigheter.

Efter det kalla krigets slut är nedrustning inte längre en central fråga i världspolitiken. Ett uttalande vid nedrustningskonferensen blir inte längre automatiskt förstasidesnytt. Samtidigt genomförs konkret nedrustning i en aldrig tidigare skådad omfattning, speciellt gäller det massförstörelsevapen, vilket främst beror på samarbete mellan Ryssland och USA.

Till och med 1990 arbetade Sverige vid nedrustningsförhandlingarna tillsammans med den alliansfria ländergruppen, i huvudsak u-länder. Allt vi gjorde syntes. Som medlem av den Europeiska unionen sedan 1995 tillhör Sverige numera den gruppen. idag förväntas Sverige först presentera tilltänkta utspel och initiativ vid möten inom EU, där det diskuteras i slutna rum.

Om förslagen överlever den proceduren, kommer de sedan att presenteras i FN som gemensamma EU-förslag av en representant för EU:s ordförandeland utan referens till nationellt ursprung. Samtidigt får ett svenskt förslag som gemensamt EU-förslag större politisk tyngd och större möjlighet att leda till reell nedrustning.

Politiska symbolpersoner

Dessutom var den svenska synligheten länge förknippad med en särskild, politiskt utnämnd symbolperson. Som sådana verkade Alva Myrdal 1962-1973, Inga Thorsson 1974-1982 och Maj Britt Theorin 1983-1991. Dessa framstående kvinnor var ordförande i den särskilda nedrustningsdelegationen med uppgift att vara regeringens rådgivare i nedrustningsfrågor och att leda förhandlingsinsatserna.

Regeringen Carl Bildt, som tillträdde 1991, utnämnde ingen sådan symbolperson. Nedrustningsdelegationens mandat ändrades. I stället för att vara rådgivare till regeringen blev den ett forum för att informera riksdagen om regeringens tilltänkta politik. Sedan socialdemokraterna återtog regeringsmakten 1994 har delegationen inte sammanträtt alls.

idag utarbetas riktlinjerna för nedrustningspolitiken i en dialog mellan utrikesministern och riksdagens utrikesutskott på samma sätt som de flesta ärenden. Det kan naturligtvis vara lika effektivt men är självfallet mindre synligt.

Jan Prawitz var FOA-forskare och i många år knuten som expert till nedrustningsdelegationen. idag är han verksam vid Utrikespolitiska institutet och FOI.

Försvarsbesluten har gått i ständig otakt

Dramat kalla kriget spelades på den stora scenen i två akter. Den andra akten började 1979. På den svenska lilla scenen var kalla kriget en tre-aktare. När det andra kalla kriget drog i gång var Sverige dåligt förberett såväl mentalt som militärt. Och när rustningarna avtog i världen omkring 1985 var de på

väg upp i Sverige och kulminerade 1990. Krister Pallin vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) har studerat kalla krigets försvarsbeslut och säger att Sverige någon gång i mitten av 1960-talet kom till en brytpunkt.

Av Jan-Ivar Askelin

Nya faktorer kom att styra hur försvaret skulle se ut, säger Krister Pallin vid FOI och menar att vi har mycket att lära av hur försvarspolitikerna utformades under det kalla kriget.

- Det finns skäl till att vara ödmjuk inför den uppgift som ligger framför dagens beslutsfattare. Då hade vi en klart definierad motståndare. Och ändå kunde det bli ganska fel. Idag har vi inte denna klara bild. Det finns en risk för att vi, i brist på en reell motståndare, skapar en fiktiv motståndare. Och denne motståndare behöver inte vara den som vi ska vara räddast för. Och det finns en risk för att denne motståndare, som vi kanske felaktigt har hittat på, bara i våra egna föreställningar ersätter den gamla tydliga motståndaren som vi hade förr.

20 år av enighet

Den första perioden kallar Krister Pallin för enigheten. Under de första 20 åren efter andra världskrigets slut fanns en politisk enighet om att det fanns ett hot mot Sverige och att detta hot framför allt skulle mötas med ett starkt försvar. Försvarsanslagen har i relativa termer aldrig varit så höga som då. Under en stor del av 1950-talet låg anslagen runt fyra procent av bruttonationalprodukten. Från 1949 till 1954 steg utgifterna med nästan 70 procent. Det första försvarsbeslutet under kalla kriget kom 1948 och varade i tio år, vilket kan ses som ett tecken på den enighet som rådde.

- Då diskuterades hur stor risken var att det skulle bli ett krig och om det i så fall skulle bli ett kärnvapenkrig. En annan viktig fråga var om det fanns ett alternativ till maktblocken, en tredje väg. Det var främst socialdemokraterna som intresserade sig för denna linje, vilken orsakade mycket offentlig debatt, men knappast påverkade försvarspolitiken vid denna tid, säger Krister Pallin.

Andra akten på lilla scenen

När kalla kriget på stora scenen fortfarande är inne i första akten börjar den andra akten på Sveriges lilla scen. Den politiska enigheten om försvaret spricker och betydelsen av ett starkt försvar för landets säkerhet tonas ned. I stället får diplomatin ett större inflytande.

Krister Pallin ser några viktiga faktorer i omsvängningen:

- Nya ideologiska inslag i säkerhetspolitiken
- Förändrad bedömning av det militära hotet
- Ekonomisk stagnation
- Försvagat inrikespolitiskt stöd för regeringen.

Exakt hur samspelet mellan dessa faktorer såg ut i samband med omsvängningen är svårbedömt, säger Krister Pallin. På längre sikt är det dock tydligt att det avgörande är strävan mot en tredje politisk väg mellan maktblocken och ändrad uppfattning om behovet av militär förmåga.

- Den nya politiken märks tydligt i försvarsbeslutet 1972 när det för första gången sägs att Sverige medvetet ska sänka sin militära förmåga. Då rådde en stark tro på avspänning i världen. Supermakterna hade kommit överens om att begränsa sina strategiska kärnvapen i de så kallade Saltavtalen. I reala pengar ökade visserligen försvarsanslagen fortfarande, om än i lägre takt, men kostnadspålägg åt uppökningen, säger Krister Pallin.

Under den här tiden mister socialdemokraterna regeringsmakten 1976. Den borgerliga perioden, som varar till 1982, kännetecknas dock av relativt svaga regeringar.

- Det socialdemokratiska partiet var ibland splittrat i synen på försvar och säkerhet. Men det blev knappast lättare att skapa en enhetlig syn på försvaret när tre borgerliga partier skulle samsas under en period av kraftig försvagning av samhällsekonomin, säger Krister Pallin.

Bilden blir dystrare

När det andra kalla kriget börjar 1979, är Sverige fortfarande kvar i andra akten. När försvarets förmåga jämförs med den troliga motståndaren, blir det allt dystrare för Sverige. Det dröjer ända till mitten av 1980-talet innan urholkningen av försvarsekonomin, särskilt från 1979, och de uppenbara bristerna i militär förmåga leder till förändringar i försvarspolitikerna. När Sverige rustar upp, börjar de andra att

rusta ned. Vi låg ungefär fem år efter. När den svenska rustningen kulminerar var det kalla kriget i praktiken slut. Muren hade fallit och billiga östtyska pansarfordon fann sina köpare.

Hotbilder och planeringsprocess

Under hela kalla kriget fördes en intensiv debatt om hotet och olika hotbilder skickades in i planeringsprocessen. Krister Pallin påpekar att uppfattningen om hotet berodde på vad det talades om.

- Vi kunde relativt väl säga vad som var motståndarens förmåga. Däremot visste vi mindre om hans avsikter. Mot dessa två faktorer, varav den ena var en bättre eller sämre gissning, skulle vi ställa vår egen militära förmåga. Det som man då fick fram var hotet. Brytpunkten på 1960-talet handlade mycket om att det uppstod en politisk oenighet om allt detta; motståndarens militära förmåga och avsikter såväl som vår egen militära förmåga.

Försvarsbesluten hamrades fram i en process mellan Försvarsmakten och departementet, vars militära sakkunskap inte var i klass med Högkvarterets. Försvarsbesluten kopplades till en bestämd hotbild, som främst militären tog fram.

- Detta ledde till en förtroendeklyfta i synen på hotet, säger Krister Pallin, och efterhand separata beredningsprocesser med allt större åsiktsskillnader om försvarets utformning. Mycket av detta ser vi än idag.

En stor påverkan på försvarets utformning hade planeringsprocessen. När Forddirektören Robert McNamara blev försvarsminister i USA, tog han med sig affärsvärldens syn på planering. Detta kom på 1970-talet till Sverige och kallades Försvarets planerings- och ekonomisystem (FPE). De mest kända delarna är perspektivplaneringen och programplaneringen, som sträckte sig 20 respektive tio år framåt i tiden.

- Det blev mycket omdiskuterat och man kan väl säga att det fanns en övertro på vad som gick att planera, säger Krister Pallin. Planeringsprocessen byggde bland annat på att man enades om en hotbild, som omsattes i så kallade styrande angreppsfall. Dessa skulle genomsyra planeringen för hela totalförsvaret, det vill säga all samhällsverksamhet i krig. Processen blev förstås, särskilt inför försvarsbesluten, mycket omfattande och tidskrävande.

Risk att bli systemets fånge

En hotbild som omtalades mycket under det kalla krigets senare år var det strategiska överfallet, kallat SÖ. Tanken på det plötsliga överfallet var dock inte ny. Den hade funnits med i många år innan den blev upphöjd till officiell hotbild. Kanske fanns det fog för uttrycket att när hotbilden kommit till Nynäshamn, var det dags för en ny.

- Trots att avsikten med nya planeringssystem som regel är att göra processen mer rationell och begriplig, finns det en risk att man blir systemets fånge. Mycket talar för att FPE-systemets komplexitet i kombination med missbruk av olika aktörer snarare förhindrade än underlättade nödvändiga omprioriteringar, menar Krister Pallin.

Försvaret var alltid starkt

Under kalla kriget fanns en flora av doktriner. I botten låg naturligtvis doktrinen om neutralitet i krig och alliansfrihet i fred. En viktig doktrin var marginaldoktrinen som, i olika former, utgjorde en avgörande förutsättning för det svenska försvarets trovärdighet. Den gick ut på att stormakterna var så uppbundna på den centrala fronten, att de bara kunde avvara mindre styrkor när flankernas utsatthet betonades. Den svenska marginaldoktrinen låg nära avskräckningsdoktrinen, vilken hävdade att det skulle kosta mer än det smakade att angripa Sverige. I en annan klass fanns självförsörjningsdoktrinen, där Sveriges ambition att klara sig självt beskrevs. Försvarsindustrins huvuduppgift sades vara att försörja försvaret i händelse av krig. Doktrinen låg också till grund för den omfattande beredskapslagringen i händelse att Sverige blev avspärrat.

Doktrinerna kunde vara öppna eller hemliga, eller båda delarna.

- Neutralitetsdoktrinen har ju en öppen del, där Sverige deklarerar ambitionen att stå utanför kriget. Samtidigt hade ju doktrinen uppenbarligen en hemlig del, som sade hur vi skulle ha gjort om neutralitetspolitiken misslyckats, säger Krister Pallin.

- Till en början tycktes doktrinerna vara styrande. De sade att vi skulle göra på ett visst sätt och de förklarade varför vi gjorde på detta sätt. Sedan blev de mer beskrivande. De tillkom efteråt. Först gör man på ett visst sätt och sedan hittar man på en doktrin. Med tiden kom doktrinerna mest att handla om att legitimera den förda politiken genom att till exempel hålla hotet på en lämplig nivå. Politiken styrdes

däremot i själva verket främst av andra föreställningar. Vi hamnade i en situation där försvaret per definition alltid ansågs vara starkt.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn.

Mer att läsa

Krister Pallin har skrivit rapporten Sveriges militära satsningar: en översikt med förklaringar till perioden efter 1945. FOA-R--98-00828-170-E.

Ett barn av kalla kriget

En av 132 597 46:or till synes oberörd av världens oro vid 1950-talets mitt.

Koreakriget, Ungernrevolten, Catalinan, Berlinkriserna, kärnvapenhotet. Det var den värld som miljoner svenska barn växte upp med. Efter Stalingrad kom de stora krigskullarna som skulle få växa upp i en, som deras föräldrar hoppades, fredligare värld. I stället fick vi lära oss att leva med det kalla kriget. Att det skulle sluta så hade vi inte kunnat föreställa oss och många har nog svårt att ännu fatta att det kalla kriget är över.

Av Jan-Ivar Askelin

En järnridå håller på att sänkas över Europa. Så löd Winston Churchills dystra tolkning av världsläget i hans sedermera så berömda Fulton-tal i mars 1946. Månaden efter föddes vår nuvarande kung. Och två månader senare, under blygsammare former, kom jag till världen i en barack på S:t Eriks sjukhus.

Vi var många som föddes det året, 132 597 stycken. Årgång 1946 är en "halv böj" på Krigsarkivet. Det är en tung pärm vars mänskliga innehåll regeringen skulle använda i utbyte mot att "vinna tid" om kriget skulle komma.

Det var fred, men knappast någon frid i Stockholm 1946. Mörkläggningsgardinerna från kriget fanns fortfarande till hands. Skruvarna för gardinerna satt kvar i fönsterkarmarna. En gång i

månaden tjöt flyglarmet. Och staden var full av militära uniformer. Stockholm var en regementstad, flottan låg på Skeppsholmen och runt stan fanns tre flygflottiljer.

Då och då samlade flygvapnet ihop sig till enorma styrkedemonstrationer. Antingen var det kungen som firade något, eller så var det flygvapnet. Tanken var väl att visa oss att vi var trygga under dessa mörka mattor av flygplan, men dånet och de hotande silhuetterna gav ett annat intryck för ett barn.

Det första som möter oss i livet är bilder. Någon tv fanns ju inte, förmodligen tittade man i de få fotoalbum som fanns. Det var soldater på längden och tvären och så en flicka i trenchcoat med ordet "fred" på bröstet. Fred var nog det första ord jag lärde mig stava till. Jag förstod nog också att det fanns en motsats till fred. Det hade något att göra med soldaterna överallt. Och kanske också med det otäcka flyglarmet som ekade mellan husväggarna.

Krig var tydligen något vi kunde räkna med. De vuxna talade om att "vi kanske inte klarar oss lika bra nästa gång". Jag tror barnet kunde känna de vuxnas oro. Att freden inte skulle bli långvarig. I radions enda program lästes med stort allvar om något som hände i Korea. Det var omöjligt att begripa vad, men det återkom hela tiden. Det var något farligt med Korea.

Så dök ett annat ord upp bland de vuxna. Det talades i spårvagnarna om något som lät som kattalina. Att det stavades Catalina blev en långt senare upptäckt. Detta kattalina omgavs med en särskilt stor oro.

På den tiden fanns det några små biografier i Stockholm som visade kortfilm non-stop. De kallades därför non-stop-biografier. Det krävdes inte mycket tjat för att bli bjuden på en sådan. Här fanns Kalle Anka, Helan och Halvan, Chaplin, Tom och Jerry. Men också dessa nyhetsfilmer. Paramountjournalen utlovade att den "såg och hörde allt". I Indokina pågick något krig. Sårade franska soldater vinkade in i kameran.

De hade överlevt slaget om djungelfästningen Dien Bien Phu. Därmed tvingades Frankrike dra sig tillbaka. Senare skulle det bli fler bilder på soldater på bårar. Denna gång amerikaner.

Spionen fanns överallt

Under denna tid fanns det en bov som var farligare än alla andra. Det var spionen eller landsförrädaren. Han dök upp på matinéerna och skulle sälja något hemligt till någon främmande makt. Eller så satt han med någon hemlig radiosändare och förrådade Sverige. Men spionen fanns inte bara i Astrid Lindgrens barnböcker. Vi fick veta att han fanns på riktigt också. Så det gällde att se upp. Man kunde inte vara tillräckligt misstänksam.

1954 slapp vi den omoderna lägenheten i innerstan och fick flytta ut till framtiden - till Vällingby. Robert Dalsjö, som är intervjuad i denna tidning på sidorna 4-9, säger att Vällingby och flygvapnet har något gemensamt. Det krävdes lite funderande för att förstå vad han menade.

Vällingby var nytt och framtiden. Det var det Sverige hade satsat på och det som visades upp för världen. Vällingby var också folkhemmet i sin bästa tid. Byggt av folket för folket. Samma sak med flygvapnet. Det var folkhemmets söner som satt i planen. Det var inte längre adelsmännens flotta som skulle försvara oss på Östersjön, utan enkla pojkar med sexårig folkskola. Men man hade gett dessa pojkar det bästa Tekniskverige kunde uppbringa. Moderna flygplan med robotar. I filmen Gula divisionen från 1954 som spelades in vid F 8 i Barkarby väster om Vällingby, tydliggörs budskapet om att flygvapnet inte ser till börd och pengar. Är man bara duglig så har man en plats både i Vällingby och i försvaret av folkhemmet.

Men världens oro nådde även Vällingby. Ungernrevolten 1956 kunde få en tioåring att undra om det inte skulle bli krig i alla fall. I varje trappuppgång fanns anvisningar om var man skulle samlas vid en utrymning. Bussar skulle köra ut oss till landet. Det övades en solig söndag och Vällingby fylldes av exotiska bussar. Någon succé blev det inte, så kärnvapenhotet tonades ned och så var det problemet löst. Ungrarnas problem var inte lika lätta att lösa och det var många svenska skolbarn som fick ungerska klasskamrater. Vi fick höra om den oroliga världen utanför Sverige.

Och så stod vi ute och spanade efter Sputnik. Det var svindlande att se när en av stjärnorna rörde sig. Att stjärnan kunde ha varit en atombomb fick andra bry sig om. Det fanns tillräckligt med kriser ändå. Det kärvade till mellan Sovjet och Finland. Det kallades notkrisen och fröken fick frågan vart klassen skulle ta vägen om det blev krig.

Krigsflygplanen hade nu blivit mindre farliga. De hördes nästan varje dag och var vi lediga från skolan kunde vi cykla ut till Barkarby och lägga oss vid banändan och titta på Hawker Hunters.

Det skulle alltid vara kriser

Att världen stod vid randen av ett kärnvapenkrig med Kubakrisen 1962 gick mig förbi. Vi som nyss börjat i gymnasiet analyserade världsläget och kom till slutsatsen att det nog skulle blåsa över. Naturligtvis fick gymnasisterna rätt. Världen såg ut som den gjorde. Det skulle alltid vara oroligt. Det skulle alltid finnas ett kommunistiskt östblock. Det skulle alltid vara kriser i Berlin. Det skulle alltid hänga ett hot om det totala kärnvapenkriget över oss. Men det skulle aldrig bli krig. I varje fall inte än på länge.

Dessutom hade vi ju det starka svenska försvaret. Bortsett från stormakterna lade inga andra ut lika mycket pengar på sin krigsmakt (som det hette då). Varken pengar eller tanken på att det kunde bli krig hade dock 1965 nått Lv 7 i Luleå. Vi fick lära mycket för livet, men knappast något av militärt värde. Pistolen skulle, enligt befälet, vara "för eget bruk". Tron på styrkan i mass-armén hade fått sig en knäck.

Med tiden blev jag journalist och intresserade mig för utrikespolitik. Det var väl en önskan om att hänga med och förstå världen, men kanske också ett sätt att tygla demonerna. Krig och död blev något jag gjorde rubriker på. Ju värre det var, desto snyggare tidningssidor kunde man rita. Telegramhögarna var desamma dag efter dag och år efter år. Vietnam och Mellanöstern. Ibland dök det upp något nytt som Watergate som sedan försvann och så kom mullornas Iran. Det kalla kriget kändes på något vis som över och förbi. Det hörde 1950- och 60-talet till.

B-skådisen skrotade kärnvapnen

Men så valdes en före detta b-skådis till amerikansk president. Visserligen hade han varit guvernör i Kalifornien, men i alla fall. Sedan kom Stjärnornas krig, invasionen i Afghanistan, bojkotten av OS i Moskva och Europarobotarna. Nu skulle vi utrikesjournalister kunna räckvidder på Sovjets SS-20 och USA:s Pershing II och kryssningsrobotar. Motståndet mot de nya robotarna kom från folkdjupet och i synnerhet var rörelsen stark i Holland. Jag var själv där och gjorde reportage på tanternas uppror mot storpolitiken.

Tidningarna fylldes med grafik på hur Warszawapaktens echelonger skulle välla in i Europa. Och hemma hade vi vår egen ubåtskris. Det kalla kriget hade kommit tillbaka.

I den här röran dör till slut den bräcklige Leonid Bresjnev. Kvällen vid utrikesdesken på tidningen är historisk och dramatisk. Den polske fackföreningsledaren Lech Walesa släpps ur sitt fängelse. Det är något på gång. Vem kommer efter Bresjnev? Jo, Jurij Andropov, förre KGB-chefen och mannen som en gång slog ned revolten i Ungern. Det såg inte ljust ut.

Men så pang. Något år senare är det Andropovs tur att ritas in på sidan. Kreml åter i sorgflor. Nästa man, Tjernenko, en doldis i politbyrån, får ta över för han är tillräckligt färglös. Snart är han också livlös. Röda torget, där supermakten visat upp sin styrka och sina vapen för världen, har nu fått bilden av död och undergång. Vem ska klara Sovjet ur knipan? Det blir en gubbe med en fläck i pannan. Han talar om glasnost och perestrojka. Tvivlarna säger att det är för invärtes bruk. Utåt är Michail Gorbatsjov som alla andra. Men han kommer överens med Ronald Reagan och under en minnesvärd afton har de två i ett toppmöte på Island nästan skrotat sina kärnvapenarsenaler innan deras experter stoppar dem.

Gorbatsjov gläntar lite på dammluckorna och trycket är tillräckligt för att spränga dem. Östtyskland klarar inte att leva med en Gorbatsjov i Kreml. Walter Ulbricht får en "dödskyss" av Gorbatsjov och blir utbuad av sina egna. Under sommaren återvänder inte semestrande östtyskar hem utan tar vägen via en öppning i järnridån i Ungern till Västtyskland.

Jag är i Bonn på sensommaren 1989. Diplomater vid västtyska utrikesministeriet skämtar om att de inte har något emot en tysk återförening, men att de inte hade tänkt sig att den skulle ske i Västtyskland. Inte ens de kunde ana vad som skulle hända under hösten.

Och ändå föll inte järnridån med ett brak utan med ett pysande en kväll. Det pyste så svagt att min tidning missade nyheten. Det kalla kriget var över.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för Framsyn.